

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ALİMLERİNE GÖRE ESKİ TÜRK İNANIŞLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KEVSER ÖZTÜRK

Tez Danışmanı

DOÇ.DR. HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ

ÇANAKKALE – 2024

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ALİMLERİNE GÖRE ESKİ TÜRK İNANIŞLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KEVSER ÖZTÜRK

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ

ÇANAKKALE – 2024

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Kevser ÖZTÜRK tarafından Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ yönetiminde 28/11/2024 tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “İslam Alimlerine Göre Eski Türk İnanışları” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ
(Danışman)

.....

Doç. Dr. Fırat YAŞA

.....

Doç. Dr. Erhan AKTAŞ

.....

Tez No : 10689358

Tez Savunma Tarihi : 28 /11/2024

.....
Doç. Dr. Melis ULU DOĞRU

Enstitü Müdürü

.../.../2024

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

(İmza)

Kevser ÖZTÜRK

28 /11/2024

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleştirilmesinde, çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ'a, her zaman maddi ve manevi olarak yanımda olan sevgili eşime, kızıma ve oğluma, umudumu kaybetmeme hiçbir zaman izin vermeyen arkadaşım Fatma Yonar'a, neşesiyle ve teknik konulardaki yardımlarıyla destek olan Dilek Yeniçeri'ye, bugünlere gelmeme vesile olan anne ve babama teşekkürlerimi sunarım.

Kevser ÖZTÜRK
Çanakkale, Kasım 2024

ÖZET

İSLAM ALİMLERİNE GÖRE ESKİ TÜRK İNANIŞLARI

Kevser ÖZTÜRK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ

28/11/2024, 86

İslamiyet öncesi Türklerin dini hayatı geniş ve kapsamlı bir zaman diliminde oluşmuştur. Türklerin eski inanışları ve etrafında şekillenen kültürleri ve yaşam biçimleri her zaman merak edilen bir konu olmuştur. İslamiyet öncesinde Türk boylarının tamamı ortak bir din benimsememiştir. Farklı coğrafyalarda yaşayan halkların kültürlerinden ve inançlarından etkilenmişlerdir. Türk Tengri'sine olan inançlarını ise sürdürmüşlerdir. Tek tanrı inancını benimsemiş olmalarından dolayı İslamiyet'e geçişin kolaylıkla mümkün olduğu iddiasında bulunanlar olmuştur. İslamiyet'te şirk olarak kabul edilen ancak eski Türk inanışlarında ise kutsallaştırılan çeşitli tabiat unsurlarına olan inancın varlığı bu konuda çelişki oluşturmaktadır. Nitekim Müslüman alimler seyahat ettikleri Türk ülkelerinden edindikleri izlenimlerini eserlerinde beyan etmişlerdir. Bu beyanlarına göre eski Türkler hakkında İslamiyet ile bağdaşmayan dini alışkanlıklarından eleştirel ifadelerle söz etmişlerdir. Toplumların din değişiklikleri uzun sürelerde gerçekleşir. Türklerin İslamiyet'e geçişlerinde birden fazla etken rol oynamıştır. Türkler Müslüman olduktan sonra ise milli kültürlerinden uzaklaşmadıkları bir dini yapı meydana getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kök Tengri, Müslüman Alimler, Ateş Kültü, Tevhit, İslamiyet, Şamanizm.

ABSTRACT

ANCIENT TURKISH BELIEFS ACCORDING TO MUSLIM SCHOLARS

Kevser ÖZTÜRK

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Department of History Master's Thesis

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ

28/11/2024, 86

The religious life of the Turks before Islam developed over a long and comprehensive period. The ancient beliefs of the Turks, along with the cultures and lifestyles shaped around them, have always been a topic of interest. Before Islam, not all Turkish tribes adopted a common religion. They were influenced by the cultures and beliefs of the peoples living in different geographical areas. However, they continued their belief in the Turkish Tengri. Some have claimed that their adoption of monotheism made it easier for them to transition to Islam. There is a contradiction in this claim, as various natural elements considered sacred in ancient Turkish beliefs are deemed shirk (polytheism) in Islam. Indeed, Muslim scholars recorded their impressions from their travels to Turkish lands in their works. They mentioned the religious practices of the Turks, which were incompatible with Islam, in a critical manner. The conversion of societies to new religions occurs over long periods. Multiple factors played a role in the Turks' transition to Islam. After becoming Muslims, the Turks established a religious structure that did not stray far from their national culture.

Keywords: Tengri, Muslim Scholars, Fire Cult, Tawhid, Islam, Shamanism.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1

1.1. Geleneksel Türk İnanışları.....	2
1.2. Türklerin Kökenine Dair Genel Bakış.....	3
1.3. Türk Tengri'si ve Şamanizm.....	8
1.4. Kaynaklar.....	11
1.4.1. Destanlar.....	12
Oğuz Kağan Destanı.....	12
Satuk Buğra Han Destanı.....	12
1.4.2. Divanu Lugati't Türk.....	12
1.4.3. İslam Coğrafyacılarının Hazırladığı Eserler.....	13
Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih el-Hanzali el-Yakubi.....	14
Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Hurdadbih.....	14
Ebu Ali Ahmed b.Ömar b. Ruste el-Hemedani.....	14
Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. el-Fakih el Hemedani.....	14
Kudame b. Ca'fer el-Katib el- Bağdadi.....	14
Ebu'l Hasan Ali b. El-Huseyn el-Mesudi.....	15

Hududü'l-Âlem.....	15
Ebu Sa'id Abdülhayy b. Dahhak el-Gerdizi.....	15
Nureddin Muhammed Muhammed el-Avfi.....	15
Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas.....	16
Ebu'l Kasım Muhammed b. Havkal.....	16
1.4.4. İslam Tarihçileri ve Eserleri.....	16
Taberi.....	16
İbn Kesir.....	17
Belazuri.....	17
İbnü'l-Esir.....	17
Cahiz.....	18
1.4.5. Seyahatnameler.....	19
İbn Fadlan Seyahatnamesi.....	19
Ebu Dülef Seyahatnamesi.....	19
1.4.6. Tarih-i Cihangüşa.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

TENGRİ İNANCI İLE İSLAMİYET ARASINDAKİ ORTAK ÖZELLİKLER 21

2.1. Türklerin İslamiyet'i Algılama Şekli.....	21
2.2. Türkler Hakkında Çeşitli Hadis ve Rivayetler.....	22
2.3. Türklerdeki Tengri inancı ile İslamiyet'te Tevhit İnancı Arasındaki Benzerlikler.....	26
2.4. Tabiat Kuvvetleri ile Tengri İlişkisi.....	28
2.5. Cenaze Merasimleri ve Yoğ (Aş) Törenleri	31
2.6. Kurban Geleneği.....	34
2.7. Yada Taşı İnancı ve Yağmur Duası.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERİN BENİMSEDİKLERİ DİNİ İNANÇLAR 40

3.1. Eski Türk İnanç Sisteminde Tengri'nin Konumu.....	40
3.1.1. Atalara Duyulan Saygının İnanç Boyutu	41
3.1.2. Tabiat Kuvvetleri ile Kurulan Manevi Etkileşim.....	42
3.1.3. Dağların Önemi ve Dağ Kültü.....	44
3.2. Türkler Tarafından Benimsenen Diğer Dini İnançlar	45
3.2.1. Budizm.....	45
3.2.2. Maniheizm.....	48
3.2.3. Hristiyanlık.....	50
3.2.4. Musevilik.....	52
3.2.5. İslamiyet.....	54
3.3. Müslümanların Değişen Tutumlarının Türklerin İnançlarına Yansımaları	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERDE TENGRİ İNANCININ İSLAMİYET'TEN AYRILAN ÖZELLİKLERİ 62

4.1. Eski Türk İnancı ile İslamiyet Arasındaki Farklılıklar.....	62
4.1.1. Türklerdeki Tengri Anlayışı ve İslamiyet'teki Tevhit İnancı Arasındaki Farklılıklar.....	67
4.1.2. Tevhit İnancı ve Menşei.....	70
4.1.3. Eski Türk İnançları ile İslamiyet Arasında Farklı Olan Diğer Özellikler...	74

BEŞİNCİ BÖLÜM	
SONUÇ ve ÖNERİLER	79
5.1. Türklerin Dini İnançlarının Özelliklerine Dair Genel Değerlendirme.....	79
KAYNAKÇA.....	82

SİMGELER VE KISALTMALAR

TDK	Türk Dil Kurumu
DLT	Divanu Lugati't Türk
M.Ö.	Milattan Önce
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Haz.	Hazırlayan
çev.	Çeviren
s.	Sayfa
S.	Sayı
C.	Cilt

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İnsanlık tarihi ile var olan din kültürlerin oluşumunda etkin bir unsur olarak toplumların yapısını şekillendirmektedir. Türk toplumunda da din, kültürün önemli bir ögesi durumundadır. Tarihsel akış içinde konar göçer yaşam, ordu-millet disiplini ile oluşan sosyal yapısı ile Türkler kendilerine özgü bir din olgusu meydana getirmişlerdir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce benimsedikleri dinlere dair çok şey yazılmış ve aktarılmıştır. Geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler tarih boyunca geleneksel Tengri inancı ve onun devamında Yer-su, Atalar kültü, ayrıca Maniheizm, Budizm gibi çeşitli inançları benimsemişlerdir. Şamanizm de Türk inançları içinde önemli bir yer tutmaktadır. Tengri inancı dışındaki Budizm, Maniheizm, Musevilik gibi dinler yaygın şekilde Türkler tarafından kabul görmemiştir. Türkler İslamiyet'i kendi iradeleri ile benimsemeye başladıklarında İslamiyet'teki inanç esasları ve ahlaki unsurlardan cömertlik ve kahramanlık gibi değerlerden etkilenmişlerdir. İslamiyet'ten önce Tengri inancı ile şekillenen Türklerin karakteristik yapısında doğruluk, dürüstlük gibi özelliklerin bulunması İslamiyet'e geçişlerinde kolaylaştırıcı bir etki göstermiştir.

İslamiyet'in kabulünden önceki dönemlerde yaşamış olan Türklerin dini inanışları ve bu inanışlar etrafında şekillenen kültür ve yaşam biçimleri araştırılmıştır. Özellikle Türklerin ilk inancı olarak bilinen Tengri ve Şamanizm ile sonrasında İslamiyet'in kabulüne değin geçen süre içerisinde farklı coğrafyalarda yaşamış çeşitli Türk topluluklarının benimsemiş olduğu diğer dinler ve inanışlar hakkında edinilen bilgilere çalışmada yer verilmiştir. Türk inanışları ile İslamiyet arasındaki benzerlik varsayımları İslam alimlerinin ve coğrafyacılarının gözlem ve tespitlerinde ele alınmıştır. Esas olarak Müslüman alimlerinin gözünden eski Türk inanışlarına bakılarak İslamiyet ile olan benzerlik ve farklılıklarına dair tespitlerde bulunulmuştur. İslam alimlerine göre eski Türk inanışları adlı tezimiz dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eski Türk inanışlarına dair genel bilgilendirmelerde bulunularak örnekler verilecektir. İkinci bölümde ise ortak özellikler bakımından İslamiyet ile eski Türk inanışları arasındaki ortak özellikler üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde ise eski Türk inançlarına yer verilecektir. Türklerin Tengri inancı yanı sıra diğer varlıklara yükledikleri anlamlardan ve diğer inanışlarından bahsedilecektir. Yapılan değerlendirmelerde Müslüman alimlerin gözlemlerinden

bahsedilecektir. Dördüncü bölümde ise araştırma bulgularından yola çıkılarak Tevhit inancı ile Tengri inancının farklılıklarına vurgu yapılırken, ayrılan diğer özellikleriyle ilgili değerlendirmeler yapılacaktır.

1.1. Geleneksel Türk İnançları

Köklü bir medeniyete sahip olan Türkler, Asya ve Avrupa kıtalarının farklı bölgelerinde dağınık halde bulunmuşlardır. Yaşamış oldukları bölgelerde farklı dini ve kültürel özelliklere sahip toplumlarla etkileşim içinde olmuşlardır. Zamanla mevsimsel koşullar değişmiş, nüfus artışı, kuraklık gibi hayat tarzlarını etkileyen ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı Türkler Orta Asya'da farklı bölgelere gitmişlerdir. Boylar arasındaki rekabet, dış saldırılar ve siyasi çekişmeler Türk topluluklarını yaşadıkları bölgenin dışına çıkarmış ve bu topluluklar kendilerine yeni hayat sahası bulmak zorunda kalmışlardır (Kafesoğlu, 1986: 53). Bu durumun doğal sonucu olarak da farklı kültürlerle etkileşim içinde olmuşlardır. Ancak Tengri faktörü daima inanç merkezinde yer almıştır. İslamiyet öncesi dönemde Türklerin dini hayatı geniş ve kapsamlı bir süreci içermektedir. Türkler İslamiyet öncesinde çeşitli dinleri benimsemişlerdir. Genel anlamda Türk boylarının tamamının benimsedikleri ortak bir din bulunmamaktadır. Tarihsel süreç içinde farklı din ve inanışlara da kısmen temayül etmişlerdir. Budizm'in ve Maniheizm'in kabul edilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Ancak Tengri inanışı ve Şamanizm Türklerde İslamiyet öncesinde her zaman var olmuştur. Türklerin putlara taptığına dair bilgilere kaynaklarda çok rastlanmaz. Ancak bu konuda bazı Müslüman alimler gözlem yaptıkları Türk ülkelerinde bu inancın varlığına dair kayıt tutmuşlardır. Ali b. Rabban aslen Yahudi asıllı olup sonradan Müslüman olmuştur. Halife el-Mütevekkil'in tabiplerinden olup Firdevsü'l-Hikme eseriyle tanınmıştır. Ali b. Rabban Türklerin, bir hükümdar veya kişiyle anlaşma yapmak istediklerinde bakır bir putun önünde karşılıklı yemin ederek ahitleştiklerinden söz etmiştir (Şeşen, 2022: 52). Dini inanışları arasında Türklerin putlara taptığına dair kayıtlar yer almasa da Ali b. Rabban bakırdan bir putun varlığından söz etmiştir. Kaşgarlı Mahmud, Türkleri göğe tanrı diyen kâfirler olarak nitelemiştir. Yine Türklerin gözlerine büyük görünen dağ, ağaç gibi şeyleri de Tengri olarak niteleyip secde ettiklerinden, ayrıca bilgili alim kimselere de Tengriken (Tengri-kan) dediklerinden bahsetmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 501). Kaşgarlı Mahmud, beş şehirli bir vilayet olarak adlandırdığı Uygur halkından en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılar olarak bahsetmektedir. Kâfirler olarak nitelediği Uygurlar üzerine Müslümanlar

tarafından gerçekleştirilen bir gazadan bahsedip, Müslümanların onları küçük düşürmek maksatlı putlarının başını pislettiğini de söylemiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020). İbn Ruste ise Hazar Türklerinin kumandanlarının ve devlet ileri gelenlerinin Musevi olduğundan söz etmiştir. Bulgarların ise bir kısmının İslam dinine mensup olduklarını, bir kısmının ise kâfir olduklarını ve sevdikleriyle karşılaşınca birbirlerine secde ettiklerini ifade etmektedir. Avarların kale halkının Hristiyan olup, geri kalanının hepsinin kâfir olduğunu, çiftlik ve köylerde ise kuru kafaya taptıklarını, bir nevi putperest olduklarını yazmıştır (Şeşen, 1985: 41). Mes'udi, Mürücü'z-Zeheb adlı eserinde, Seyhun nehri kıyısında Yengi Kent'te Oğuzların Müslüman olduğundan, Tokuz-Oğuzların (Uygurlar) Mani dinine mensup olduklarından, Avarların ise Hristiyan olduklarından bahseder (Şeşen, 1985: 42-43). Mes'udi Acaibü'd-Dünya adlı eserinde Türklerin Yafes'in neslinden geldiklerini, bir kısmının Mecusi, bir kısmının Yahudi olduğunu yazmıştır. Ayrıca sihir, şiddet ve kin sahibi kimseler olduklarını, kâhinlerinin yaktıkları ateşten çıkan renklere göre geleceğe yönelik tahminlerde bulunduklarından da söz etmiştir (Şeşen, 1985: 57). Müellifi bilinmeyen Hududü'l-Âlem'de, Kırgızların ateşe tapıp ölümlerini yaktığından, Çiğillerin bazılarının güneşe ve yıldızlara taptığından bahsedilmektedir (Şeşen, 1985: 58). Eserlerin bir kısmında Türklerin menşesine dair bilgiler de yer almış, kendilerine verilen yada taşı sayesinde Türklerin olağanüstü imkanlara sahip bulunduğundan söz edilmiştir. Nesep yönünden Nuh peygamber ile aralarında bağ kurulmuştur. Ayrıca içlerinden bazılarının Musevi, Hristiyan, Mecusi olduklarından bahsedilirken kimilerinin ise fal işleriyle meşgul olduklarından, güneşe ve yıldızlara taptıklarından bahsedilmektedir. Aynı dönemlerde Türk ülkelerini ziyaret eden alimlerin büyük çoğunluğu, mensubu oldukları inançları çerçevesinden Türkleri kâfirler olarak nitelendirmişlerdir. Kendi inançları yönünden ortak özelliklerin varlığına dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Alimler Türklerin tek tanrıya taptıklarını düşünmekten ziyade çok tanrılı olduklarını ve çeşitli putlara taptıklarını ileri sürmektedirler.

1.2. Türklerin Kökenine Dair Genel Bakış

İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında daha çok sözlü kültür ürünleri bulunmaktadır. Destanlar Türklerin hayatında dönüm noktası sayılacak olaylar hakkında bilgiler verir. Türklerin tarihlerine, kökenlerine dair bilgilere çoğunlukla diğer milletlerin yazılı kaynaklarında rastlanmıştır. Türklerin kökeni ve kimlikleri konusunda araştırmalar

yapılırken Orta Asya, Kafkaslar, Hazar Denizi'nin doğusunda varlıkları hem batılı hem de doğulu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Ancak tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar Orta Asya'da yoğunlaşmıştır. Türklerin ilk anayurdu olarak kabul edilen Orta Asya bölgesi bozkır bitki örtüsünün de etkisiyle Türklüğe özgü bir yaşam biçimini ortaya çıkarmıştır. Bu kültürün oluşumunda konar göçer yaşam tarzı da etkili olmuştur. Türkler avcı bir millet olup savaşçı bir karakter taşımaktadırlar. Bu özelliklerinin yanı sıra çeşitli hayvanları; deve, sığır, yak öküzü, ren geyiği ve koyunu ehlileştirmişlerdir. Ayrıca bakırdan bıçak ve başka araç gereçlerin yapımını da öğrenmişlerdir (Öztuna, 1977: 17). Yaşanılan bölgenin coğrafi koşullarının, ikliminin ve bitki örtüsünün toplumların yaşam şekli üzerinde etkili bir rolü bulunmaktadır.

Türk adının anlamına dair farklı görüşler bulunur. Kimi kaynaklarda Türk adı miğfer, olgunluk çağı, töre sahibi, türemiş ve güçlü gibi anlamları ile yer alır. Türk tarihinin kesin olarak bilinen dönemlerinde Çin kaynaklarında Türklere Tujue adı, Bizanslı kaynaklarda Turkoı adı verilmiştir. Yaklaşık 581 yılı civarında Soğdça yazılan Bugut Yazıtı'nda Türk adı twrk olarak yer almaktadır (Roux, 2008: 92). Türklerin eski ve köklü bir medeniyete sahip olmaları nedeniyle tarih boyu Türk adına çok farklı anlamlar yüklenmiştir. Uygurlar tarafından Türük olarak zikredilen bu ad, Göktürkler devrinde Türk'e dönüşmüştür. Arapça bir sözlük olan ve Halil b. Ahmed el-Ferahidi tarafından yazılan Kitabü'l-Ayn'ın Türki maddesinde kelimenin çoğul olarak karşılığı Etrak olarak geçmekte, insanlardan bir kabile olarak açıklanmaktadır. Başka Arapça bir başka sözlük olan Zebidi'ye ait Tacü'l-Arus adlı sözlüğün Türki maddesinde ise Beni Kantura olan Türklerin, Halil peygamberin ümmeti olduğu ve Yafes b. Nuh'un neslinden geldikleri ifade edilmiştir (Dadan, 2017: 29). Kaşgarlı Mahmud ise DLT adlı eserinin Türk maddesinde; Türk adının Hz. Nuh'un oğlunun adı olduğundan bahsederken aynı zamanda bu adın Yüce Allah tarafından verildiğini de ilave etmiştir. Ayrıca Türklerin Allah'ın ordusu olduğuna inanılarak üstünlük atfedilmiş ve Türklerin çeşitli meziyetlere sahip oldukları da vurgulanmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 151). Kaşgarlı Mahmud'un Türk adının anlamını yaratılan bir insan olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bazı Batılı bilim adamlarına göre Türk adı türemek kökünden gelmiştir. Göçebelere atıfla söylenen yörük sözcüğü yürümekten türemiştir. H. N. Orkun, yürümekten yörük, türemekten ise türük çıkmış olabileceğini ileri sürmüştür. Türemiş sözcüğü de insan manasına gelmektedir. Türk adı kimi kaynaklarda kavim ve soy adı olarak karşımıza çıkarken kimi kaynaklarda da türeyen, olgunlaşan, güçlü ve kuvvetli gibi anlamlarla çıkmaktadır. Ziya Gökalp ise Türklerde devletin alışlagelmiş hukukuna töre adı verildiğini,

Türk kelimesinin de aynı kökten oluştuğunu ve dolayısıyla Türk adının da töre sahibi anlamına geldiğini öne sürmüştür (Dadan, 2017: 30-31). Türk adının anlamı farklı açılardan yorumlanmış, bu konuda çeşitli nazariyeler öne sürülmüştür. H. Tanyu, Türk sözcüğünün töresi olan anlamına dair kesinlik kazanan bir görüş bulunmadığını, güncel ilmi açıklamalara göre güçlü ve kuvvetli gibi anlamlar içerdiğinden söz etmiştir (Dadan, 2017: 33). Tanınmış müfessirlerden Kurtubî, Türklerin Ye'cüc ve Me'cüc soyuna mensup olduklarını, Zülkarneyn tarafından inşa edilen seddin diğer tarafında kalanların Türk olduklarını iddia etmiştir. T. Baykara, Türk adının önce türemiş manasıyla belli bir kökten ortaya çıktığını, daha sonra ise gelişerek güçlü ve kuvvetli gibi anlamlara dönüştüğünü söylemiştir (Dadan, 2017: 35). Türklerin karakteristik özellikleri de bu ismin anlamlandırılmasında etkili olmuştur. Türklerin neseplerine dair çeşitli nazariyeler bulunmaktadır. Türkler varlık gösterdikleri dönemlerde genellikle aktif bulunduklarından dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Bu nedenle Türk adının anlamına dair yorumlar getirilerek farklı açılardan değerlendirmeler yapılmıştır.

A. Ramazani tarafından neşredilen Mücmelü't-Tevarih'te Türklerin kökenleri hakkında birtakım rivayetler yer alır. Tufan hadisesinin yaşanmasından sonra Hz. Nuh yeryüzü topraklarını çocukları arasında pay etmiştir. Oğullarından Yafes'e Ceyhun taraflarını vermiştir. Yafes aynı zamanda peygamber olan babasına kendisine taksim edilen toprakların çok verimli olmadığını, üstelik de suyunun az olduğunu belirtmiş ve kendisine bir yağmur duası öğretmesini istemiştir. Bunun üzerine dua eden Hz. Nuh'a Allah tarafından bir dua ilham edilmiş, o da oğluna öğretmiştir. Yafes ise bu duayı bir taşa kazımış ve boynuna asmıştır. İhtiyaç duyduğu anda bu dua ile yağmur ve kar yağdırabilmiş veya durdurabilmiştir. Yedi oğul sahibi olan Yafes'in ilk oğlunun isminin Çin, ikinci oğlunun isminin Türk, üçüncü oğlunun isminin Hazar, dördüncü oğlunun isminin Saklab, beşinci oğlunun isminin Rus, altıncı oğlunun Misek ve yedinci oğlunun isminin ise Kemari olduğu bilinmektedir. Bu çocuklar Ceyhun dolaylarını kendi aralarında pay etmişler ve her bir kardeşin soyundan bir topluluk meydana gelmiştir. Her birinin kendine has bir dili olan bu kardeşlerin fitratlarının da birbirinden farklı olduğu, Türk olanın iyi kalpli ve akıllı olduğu rivayet edilir (Şeşen, 1985: 30-31). Taberi eserinde Türklerin ve Hazarların Arap olmayan kavimlerden olup Yafes'in soyundan geldiklerini ayrıca Fars hükümdarlarının da Yafes'in oğullarından olduklarından bahsetmektedir (Ugan ve Temir, 1991: 269-270). Yedi oğul her birinin farklı milletler olduğu, farklı dilleri konuştuğu aynı zamanda ayrı kültürlerle sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yafes'in ve oğullarının nesepleri ise Nuh peygambere dayandırılmıştır.

Türkler hakkında benzer rivayetler Mücmelü't-Tevarih adlı eserde de tekrarlanmıştır. Buna göre Hz. Nuh, Tufan'dan sonra yeryüzünü çocukları arasında paylaştırmıştır. Nuh peygamber Ceyhun tarafını verdiği Yafes'e memleketin suyu, yağmuru az olduğu için ona bir dua öğretmiştir. Yafes bu duayı bir taşta kazımış, nazarlık gibi boynuna asmıştır (Şeşen, 1985: 30). Türklerin neseplerinin Nuh peygamber ile özdeşleştirildiği ve birtakım özel bilgilere sahip olduklarına dair inanışlar söz konusu olmuştur. Ebu Hamid, Siyerü'l-Müluk adlı eserinde Ye'cüc ve Me'cüc bahsinde Yasef b. Nuh'un oğullarının Türklerden büyük iki kabile olduğundan ve onların yedinci iklimin doğusunda oturduklarından söz eder (Şeşen, 1985: 152). Taberi eserinde Türklerin menşei Nuh peygambere dayandırır. Taberi tarihinde Türklere ait yer alan birtakım rivayetler Sam b. Nuh'un Arapların, İranlıların ve Rumların babası olduğu yönündedir. Ham Sudan'ın babası iken Yafes ise Türk'ün ve Türk'ün amcasının oğlu olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün babasının babasıdır (Ugan ve Temir, 1991: 265). Nesep yönünden Türkler bir taraftan Hz. Nuh ile ilişkilendirilirken, diğer taraftan Ye'cüc ve Me'cüc hadisesi ile bağ kurulmaya çalışılmıştır. Ye'cüc ve Me'cüc, Zülkarneyn devrinde varlık göstermiş bozgunculuk çıkaran bir topluluktur. Kıyametin kopmasına yakın bir zaman diliminde yeniden ortaya çıkarak etrafa zarar vereceği rivayet edilir. Kehf Suresi'nde yaşadıkları yer ve zaman belirtilmeden etraflarına zarar verdiklerinden ve bu zararların ancak Zülkarneyn tarafından inşa edilen set sayesinde önlenebileceğinden söz edilmektedir (Çelebi, 2013: 373-375). Kur'an-ı Kerim'de Kehf Suresi'nde peygamber olduğuna dair net bir ifade bulunmayan Zülkarneyn adında bir kişiden söz edilir. Zülkarneyn, Mekke döneminde Yahudilerin kışkırtması ile Kureyşli müşriklerin Hz. Muhammed'i sınama amacıyla sordukları soruların birine cevap niteliğinde olan isimdir. Bu sözcüğün isim olduğu net değildir. Lakap olarak kullanıldığı da ihtimal dâhilindedir. Söz konusu edilen kişinin doğu ve batı yönünde seferler gerçekleştirdiği ve insanları tevhide davet ettiği için başının iki tarafına vurularak öldürüldüğü İslami kaynaklarda yer almaktadır. Bu kişi, kendisine zahir ve batını ilimler verildiği, asil bir soya mensup olduğu, başında boynuza benzer iki çıkıntı bulunduğu için Zülkarneyn ismiyle anılmıştır. Lakap olarak karşılığı ise cihangir, cihan hükümdarı şeklindedir. Kur'an'da yer alan anlamlarında ise veciz ifadeler kullanılmış, net bir tanımlama ise yer almamıştır. Bu nedenle kıssa tarihi bir çerçeveden değerlendirilememiştir. Zülkarneyn Allah'ın lütfu ile doğu ve batı istikametinde iki sefer gerçekleştirmiştir. Batı seferi ile orada bulunanlara dini ve ahlaki konularda tebliğde bulunurken, doğu yönüne gittiği esnada kendilerini güneşten koruyamayan, gölgeliği olmayan bir toplulukla karşılaşmıştır. Sonra dağlık bir bölgeye gitmiş ve burada Ye'cüc ve

Me'cüc'den şikâyet eden bir halkla karşılaşmıştır. Onların talepleri doğrultusunda bir geçitte demir ve bakır kütleleri eriterek bir set inşa etmiştir. Ye'cüc ve Me'cüc bu sette gedik dahi açamamışlardır (Cüveyni, 2013: 564-567). Ye'cüc ve Me'cüc olarak isimlendirilenlerin bir topluluktan mı meydana geldiği yoksa iki kişiden mi oluştukları konusu netliğe kavuşamamıştır. Vani Mehmet Efendi ve İ. H. Danişmend gibi alimler bu konuyu etraflıca inceleyerek bu kişinin Oğuz Kağan olduğunu söylemişlerdir. Elmalılı Hamdi Yazır ise, Zülkarneyn'in manevi bir set yaptığını, bunun da Türkler olduğunu ve onların demir kütleleri gibi dayanıklı ve sağlam olan vücutlarının Allah feyzi ile donatıldığından söz etmiştir. Türkleri yeryüzünü bozgunculuktan kurtaracak maddi ve manevi sedd olarak görmüştür (Dadan, 2013: 62-63). Kehf Suresi'nde, Zülkarneyn'e hitap edilerek Ye'cüc ve Me'cüc'ün bozgunculuk yapacağı, bu nedenle kendisinden bir set yapması istenmektedir (Kehf 18/94). Ayrıca Enbiya Suresinde de aynı bilgiler geçmektedir. Kıyametin kopması yaklaştığında Ye'cüc ve Me'cüc'ün setlerinin yıkılıp açılacağı ve onların her tepeden akın edeceği bildirilmiştir (Enbiya 21/96). Kur'an-ı Kerim'de Ye'cüc ve Me'cüc'ün yeryüzünde fesat ve bozgunculuk çıkaran bir toplum olduğundan söz edilir. Fakat hangi millete ait oldukları konusu belirsizliğini korumaktadır. Zülkarneyn'in bir peygamber olduğu ihtimal dâhilindedir. Zülkarneyn kıssasının Oğuz Kağan destanına, Zülkarneyn'in de Oğuz Kağan'a benzetilebilmesi için yeterli ilmi deliller mevcut değildir. Zülkarneyn'in ismi ve peygamberliği konusunda çeşitli iddialar bulunur. İsmail Bayer ve Ahmet Özkan'a göre Zülkarneyn ismi dünyanın doğusunu ve batısını dolaşmış, Pers ve Roma imparatorluklarına hâkim olmuş, rüyasında güneşin iki boynuzunu tutan, iki saç belği olup iki boynuzlu bir tacı bulunan bir isimdir. İbnü'l-Esir, Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğunu ve onun iki boynuzlu bir başlık taktığı için bu isimle adlandırıldığını söylemiştir. Hayatına bakıldığında ise Büyük İskender'in Zülkarneyn'in hayatıyla benzemediği görülür (Dadan, 2013: 65-66). Gerek Zülkarneyn'in gerekse Ye'cüc ve Me'cüc konusunun sıra dışı ve ilgi çekici özelliklere sahip olması bu konunun çokça değerlendirilmesine neden olmuştur. Türklerin kökenleri ve nesepleri araştırılırken sıra dışı karakterlerle benzerlikler kurulmaya çalışılmış, farklı iddialarda bulunulmuştur. Tarih boyu aktif olan yaşamları ve birçok toplumla etkileşim içinde olmaları nedeniyle Türkler dikkat çeken bir toplum olmuştur. Müellifler tarafından farklı yorumlar getirilmiş fakat kesin bilgiye ulaşılamamıştır.

1.3. Türk Tengri'si ve Şamanizm

Türklerde hakanların belirlenmesinde Tengri'nin etkin bir rolü olduğuna, ayrıca Türkleri felaketlerden koruduğuna inanılır. A. İnan, Türklerin büyük başarılarından bahsederken kağan ve beyler için daima tanrının inayeti ile demeyi ihmal etmediklerini, tanrı adının tek başına başka tanrılarla karıştırmadan söylendiğini belirtmiştir. Tanrı adının bazen yer, gök ile beraber anıldığından da söz etmiştir. Tonyukuk Yazıtı'nın bir yerinde Tanrı ile Umay, Yer-su olarak geçmektedir (İnan, 2020: 27). Tengri inancı dâhilinde çeşitli varlıkları da kutsalları olarak görmüşlerdir. Orhun Yazıtları'nda (K 1) (Tengri teg Tengride bolmış Türuk Bilge Kagan, bödke olurtum. Sabımın tüketi eşid, ulayu iniygünüm oqlanım, bikri uguşum, [bodunum.ilgerükün]) (Ben tanrı gibi ve tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım) ifadeleri yer almaktadır (Tekin, 1998: 56-57). Bu bilgilerde kağanların kendilerini kutlu bir görevi ifaya Tengri tarafından memur edildiklerine dair olan inançları yer almaktadır. Türk Tengrisi'nin hayatın içinde doğrudan ve dolaylı yollardan etkin olduğu düşüncesi hâkimdir. Kağanlara gücünü ve yetkisini verdiğine, kağanın da onun adına hükmettiğine inanılır. Tengri inancı Türk kağanlarının iktidarı ondan alması nedeniyle milli bir tanrı özelliği de taşımaktadır. Türk Tengrisi kimi zaman farklı isim ve ilahlarla birleştirilmiştir. Tengri inancı gelenek ve göreneklerle şekillenen, kültürel aktarımlarla devam eden bir inanç olmuştur. Sürekli bir özellik taşıyan Tengri inancı İslamiyet öncesinde Türklerin inanç merkezinde var olmuştur.

Avrupalı seyyahların gözlemleri ve Müslüman yazarların tespitleri sayesinde özellikle son yüzyıllara dair kültürel araştırmalar neticesinde bu konu hakkında geniş çapta bilgiye ulaşılabilmektedir (Güngör ve Günay, 1997: 42). Hakkında yeterince yazılı kaynak bulunmasa da Türk Tengrisi'nin tek ve evrensel olduğuna inanılmaktadır. Çin kaynaklarından olan Weishu'da ilk dönem Tengri inancı hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Kağanların çadırlarına doğu tarafından girdiklerine ve doğu yönüne kıymet verdiklerine dair bilgiler bulunur. Ata mağarasında Türklerin her sene kurban kestiklerinden söz edilir. Her yılın beşinci ayında nehir kenarında Tengri'ye kurban sunduklarından bahsedilir (Güngör ve Günay, 1997: 44). Kağanların Tengri'nin tasarrufu ile halkını yönettiğine inanıldığından onun adına kurbanlar sunulduğu anlaşılmaktadır. Araştırmalar neticesinde tek olduğuna inandıkları tanrı tarafından yönetildiklerine, hükümdarlarının onun tarafından belirlendiğine inanmışlardır.

Kaşgarlı Mahmud, DLT’te Türklerin göğe Tengri dediklerinden, aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de Tengri adını verdiklerinden ve bu gibi şeylere secde ettiklerinden söz eder (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 501). İbn Fadlan ise Türklerin (Başkurtların) aralarından bazılarının on iki rabbe inandıklarını ifade eder. Ayrıca bunların ise kışın rabbi, yazın rabbi, yağmurun rabbi, rüzgârın rabbi, ağaçların rabbi, insanların rabbi, suyun rabbi, gecenin rabbi, gündüzün rabbi, ölümün rabbi, yerin rabbi olduklarını, Tengri’nin ise bunların en büyüğü olup onun da diğerleriyle anlaştığından bahsetmiştir (Şeşen, 2020: 20). Türkler tek olan Tengri’ye inanmışlar ve günlük yaşamlarını örfleri ve gelenekleri çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Müslüman alimler gözlem yaptıkları Türk ülkelerinde putlara ve ateşe tapıldığından, yıldızlara ve birtakım varlıklara tanrısal anlamlar yüklenildiğinden söz etmişlerdir. Tengri, inanç merkezinde yer almakla birlikte Türkler yardımcı tanrılar da edinmişlerdir. Dağ, ağaç gibi tabiatı var olan birçok unsur inanç dünyalarında özel bir yere sahip olmuştur. Türk inanç tarihinde dağların önemli bir yeri vardır. Dağ kültü de Tengri inancıyla bağlantılıdır. Türkler burada Tengri’ye kurbanlar sunmuşlardır. Eski Türklerde önemli bir yer tutan kurban, tertip edilen merasimlerin hemen hepsinde Tengri adına gerçekleştirilirdi.

Eski dönemlerden beri benimsedikleri Şamanizm ise temelde varlığını ruhlara inanmaya, onlarla ilişki kurmaya adanmış bir inançtır. Adeta paralel bir evrende ruhların varlığı düşünülmüş, onların desteğini almak, zararlarını uzaklaştırmak temel hedef haline gelmiştir. Dünya üzerinde Şamanizm, çok geniş bir coğrafyada, sadece Türk toplumuna özgü olmayıp, birçok toplum tarafından benimsenmiştir. Şamanizm’in merkezinde şamanlar vardır. Şamanlar ayin yapan, ruhlarla bağlantı sağlayan, hastalıkları tedavi eden ve çeşitli konularda yardımına başvurulmuş kimselerdir. Ayrıca dönemin hekimi statüsündedirler. Şamanizm’de Tengri, Türklerin tanrısıdır. Kutsal günlerde ölüm ve cenaze törenlerini şamanlar gerçekleştirirdi. Ayrıca bayram etkinliklerini ve dua merasimlerini yaparak halkın sorunlarını çözmede yardımcı olurlardı. Dini görevlerinin yanında büyücülük de görevleri arasındaydı (Turan, 1980: 23). Şamanlık toplumdan topluma değişiklik gösteren çok renkli bir yapıda olup bozkır toplumlarının inançları arasında yer alır. Şamanlık, benimseyen toplumun ruh yapısına da bürünme özelliğine sahiptir. Şamanizm Türk inançları arasında statüsünü korumuştur. Çeşitli tarih kaynaklarından ve yazıtlardan anlaşıldığına göre Göktürk kağanları ve bunların idareleri altında bulunan Türk boylarının, batıdaki şehirli Türklerin bir kısmı dışında hepsinin Şamanist olduğundan, VIII. yüzyılın son yarısına kadar Orta Asya’nın kuzey bölgelerinde Şamanizm’in hâkim olduğundan söz edilir (İnan, 2020: 6).

Şamanizm'in İslamiyet öncesinde Türkler arasında oldukça yaygın olduğu, günlük yaşamı şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Şamanizm ile beraberinde Tengri inancının da devam ettiği de bilinmektedir.

Şamanlar dini ayin ve törenler yapar, ruhlarla fani insanlar arasında şamanlar aracılık ederlerdi. Kaşgarlı Mahmud, eserinde şamanlardan bahsederken kâhin sözcüğünü kullanmış, kâhinlerin birtakım sözler mırıldandıklarından ve büyü yapmak için çeşitli dualar ettiklerinden söz etmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020:110). Kutadgu Bilig'de ise şamanlar, tabip ve otacı şeklinde geçmektedir. Yusuf Has Hacib ayrıca şamanlardan afsuncular olarak söz eder. Onların şeytan (yek) hastalıklarını tedavi ettiklerinden, şeytanın dokunup hasta ettiklerinin onlara okutulması gerektiğinden de bahsetmektedir (İnan, 2020: 74). Türkler İslamiyet sonrası meydana getirdikleri eserlerinde şamanlar hakkında bilgilere yer vermişlerdir. Bu bilgilerden kamların şifacılar ve hekimlerle yarışır bir konumda oldukları anlaşılabılır. Hatta kimi zaman verilen bilgilere göre de kamlar tabiplerden daha ön planda olmuşlardır. Kamların kimi zaman iyileştirici özelliği, kimi zaman da büyü konusunda etkin olmuştur. Ölümlemlerinden sonra dahi bulundukları toplumun koruyucusu sayılmışlardır. Aktif oldukları alan ruhlara egemen olup, onları istedikleri gibi yönlendirebilmeleridir. Kendilerine has bir otorite tipine sahip olmuşlardır.

Şamanlık herkese vazife olarak verilememektedir. Bu yetkinin soy yoluyla geçtiğine inanılmıştır. Geçmişte yaşamış olan kamların ruhu torununa musallat olabilirdi. Altaylılarda bu duruma ruh basıyor denirdi. Atası tarafından ruhuna sirayet edilen kişi bu duruma karşı koyduğu takdirde aklını yitirebilirdi. Şamanlar genellikle melankolik yapıya sahiplerdir. Aileler şamanlığa yatkın olduğunu gördükleri çocuklarını engellemeye çalışırlardı (İnan, 2020: 77). Şamanlık sıra dışı tecrit edilmiş bir hayat sürmeyi ve çoğu zaman yalnız kalmayı gerektirmesi sebebiyle çok istenen bir görev olmamıştır. Ancak şamanlar topluma yararlı faaliyetler içinde bulunmuşlardır. Şamanlar kimi zaman toplumsal meselelerin çözümünde hakem rolünü üstlenirler. İbn Fadlan Hazar hükümdarlarına tabi olan Burtas Türklerinin her mahallede anlaşmazlıkları hakkında hüküm vermesi için müracaat ettikleri bir ihtiyar şamanın bulunduğundan söz eder. Kırgızlarda Faginun da denilen şamanın her sene belli bir günde getirildiğinden, şarkıcılar ve çalgıcılar eşliğinde toplanılarak içki içmeye ve musiki ile eğlenmeye başlanıldığından, sonrasında ise bu adamın bayılıp saralı gibi yere düştüğünden söz etmiştir. Ayrıca baygın haldeki şamana o yıl içinde gerçekleşecek olan bolluk, kuraklık, kıtlık ve yağış durumu sorularak malumat alındığından ve bunların gerçek

olduğuna inanıldığından bahsetmiştir (Şeşen, 2022: 70-73). Bu durum Şamanların halk tarafından kabul gördüğüne ve sözlerine itibar edildiğine işaret eder. Şamanizm, kadim Türk toplumunda oldukça geniş bir kesimde varlık göstermiştir. İslamiyet’e geçiş sonrasında da pek çok özelliği toplumun genel yaşantısında varlığını sürdürmüştür. Bu durum Türk toplumunu diğerk toplumlardan farklı kılarak renkli ve zengin bir kültürel yaşantısının oluşumuna ortam hazırlamıştır.

1.4. Kaynaklar

Eski Türk İnanışlarına dair bilgi edindiğimiz kaynaklar muhtelif özelliklere sahiptir. Eserlerin bir kısmında klasik İslam tarihçilerinin ve coğrafyacılarının gözlemlerine dayalı olarak Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdikleri bilgiler yer almaktadır. Özellikle Taberi tarafından kaleme alınan, günümüze kadar önemini koruyan eserde Türklerin İslamiyet öncesi dönemlerine dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Seyahatname türünde hazırlanan kaynaklar da çalışmada yer almıştır. X. yüzyılda elçilik vazifesiyle Türk kavimlerini ziyaret eden İbn Fadlan ve Asya’daki Türk ülkelerini ziyaret eden Ebu Dülef tarafından yazılan seyahatnamelerde Türkler hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Türk dil bilgini olan Kaşgarlı Mahmut’un sözlük niteliğinde olan ve Türk inanışlarına dair önemli ipuçları verdiği “Divanu Lügati’t Türk” adlı eserinden de istifade edilmiştir. Sözlü kültür eserlerinden olan destanlar da tarihi hadiselerin günümüze kadar aktarımında önemli bir role sahiptir. İslamiyet öncesi Türk inanışları araştırılırken Reşidüddin’in Oğuzname adlı eserinin tercümesinde ve Satuk Buğra Han Destanı’nın tercümesinde yer alan Türkler hakkındaki rivayetlere değinilmiştir. Yaşadığı dönemin önemli tarihçilerinden olan Cüveyni, Uygur ülkesini, Türkistan ve Maveraünnehir gibi Türklerin yaşadığı yerleşim yerlerini inceleme fırsatı sayesinde Türklerin dini-kültürel yapıları hakkında geniş muhteviyatta bir eser meydana getirmiştir. Müellif tarafından kaleme alınan “Tarih-i Cihangüşa” adlı eser Türk tarihi açısından oldukça değerli olup günümüzde de önemini korumaktadır.

1.4.1. Destanlar

Oğuz Kağan Destanı:

Günümüze Farsça şekliyle ulaşan Reşidüddin'in Oğuznamesi sözlü kültür ürünlerinden olan Oğuz destanının tahlili şeklindedir. Bu destanın Türk tarihi açısından taşıdığı önem hakkında genel bilgiler verilmiştir. Eserde transkripsiyon sistemi uygulanmamış, sade bir sistem uygulanmıştır. Destanın orijinal metni ve bibliyografya kısmı bulunmamaktadır. Eserde ayrıca Oğuzların ve Türklerin tarihleri ile Oğuz'un çeşitli ülkelere çıktığı seferleri hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Reşidüddin'in Oğuznamesi olarak da bilinen bu eser Zeki Velidi Togan tarafından tercüme edilmiş ve 1982 tarihinde basılmıştır.

Satuk Buğra Han Destanı:

Eser Türklerin İslamiyet'e geçiş süreçlerini konu alan bir destan, hem de kıymetli bir kaynak eserdir. Karahanlı Devleti hükümdarlarından Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Müslüman olduğu koşullar rivayetler ve efsaneler ile anlatılmıştır. Nakledilen bilgilere göre Satuk Buğra Han İslamiyet'i Hz. Hızır'dan öğrenmiş, sonrasında gerekli dini bilgileri ise Ebu'n Nasr Samani 'den edinmiştir. Daha sonra ise Türklerin toplu şekilde İslamiyet'e geçiş süreçlerine değinilmiştir. Eserde Türk kültür ve edebiyatından, Türklerin yaşam biçimleri ile tarihlerinden ilgi çekici bilgiler aktarılmıştır. Satuk Buğra Han Destanı birbirinin devamı niteliğinde olan üç temel esere dayanmaktadır. Tezkire-i Satuk Buğra Han'ın on bir farklı nüshası dünyadaki çeşitli kütüphanelerde yer almaktadır. Çağatay Türkçesi ile yazılmış bu nüshalar; Paris, Londra, Rusya, Berlin, Taşkent (dört adet), İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi (üç adet) nüshalarından oluşmaktadır. Necati Demir tarafından eserlerin kopyaları toplanarak önce transkripsiyonlu Latin harflerine, sonra Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Necati Demir tarafından karşılaştırılarak birleştirilen metinlerin baskısı Ötüken Neşriyat tarafından 2017 yılında yapılmıştır.

1.4.2. Divanu Lugati't Türk:

Bu eserin yazılış tarihi net olarak bilinmemektedir. Eserde yer alan bilgilerden yola çıkan araştırmacıların çoğunluğu 1072 yılında yazımın başladığı konusunda hem fikirdirler.

Tamamlanış tarihi konusunda bir kısım araştırmacı 1074 yılına işaret ederken bir kısmı ise 1076 yılını bitiş yılı olarak kabul eder. DLT'ün sadece bir nüshası günümüze kadar gelebilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un babasının adı Hüseyin olup Isık Göl yakınlarındaki Barsgan şehridir. Kendisi ise Kaşgar kentlidir. Kaşgarlı Mahmud bir dil bilgini olup, kendi döneminin Hakaniye Türkçesine, Arapça ve Farsçaya hâkim durumdadır. Ayrıca dönemin çok sayıda Türk lehçesi ve ağızları hakkında bilgiye sahiptir. Kaşgarlı Mahmud Türkçü bir bakış açısına sahip, objektif, mizahi yönü olan ve samimi bir Müslüman olarak tanımlanır. Bu eser sekiz kitaptan oluşmuştur. Bu kitaplar da isimler ve fiiller kitabı olarak iki kısım halindedir. Kitaplar kendi içinde derecelendirilerek baplara ayrılmıştır. Bap adlarında Arapça terimlere yer verilmiştir. Eserde yer alan sözcükler sözlük sırasına göre dizilmiştir. Kullanılmayan sözcüklere eserde yer verilmemiştir. Bilinen lehçelere ait kelime kökleri de eserde yer almıştır. Maddelerin anlaşılabilir olması için örnekler verilmiş, hikmetler, atasözleri ve şiirler ilave edilmiştir. Eser kısaca giriş, metin, çeviri, notlar ve dizin bölümlerinden oluşmaktadır. Müellifi Kaşgarlı Mahmud olan eserin baskısı TDK tarafından Ankara'da 2020 yılında gerçekleştirilmiştir. Eseri yayına hazırlayanlar Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'dur.

1.4.3. İslam Coğrafyacılarının Hazırladığı Eserler:

Klasik İslam tarihçilerinin ve coğrafyacılarının Türklerin kendileri ve ülkeleri hakkında verdikleri malumatların tercümelerine yer verilmiştir. Eser boyunca bahsi geçen Türkler henüz İslamiyet'i kabul etmemiş olup, muhtelif dinlerin tesirinde olan Türk topluluklarıdır. Nedeni ise Müslüman coğrafyacıların bu eserleri X. yüzyılın ilk yarısında yazmış olmalarıdır. Bu tarihlerde henüz Türkler arasında İslamiyet yayılmamıştır. Çalışmada İbn Hurdadbih'ten (ölm. 682/1283) itibaren Kazvini'ye (ölm. 682/1283) kadar Türkler ve Türk ülkeleri hakkında malumat veren Müslüman tarihçilerin ve coğrafyacılarının eserlerinin tercümelerine yer verilmiştir. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri adlı çalışma Ramazan Şeşen tarafından Türkler hakkındaki rivayetlerin derli toplu olarak verilmesi amacıyla yazılmıştır. Ramazan Şeşen tarafından hazırlanan eserin baskısı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından Ankara'da 1985'te yapılmıştır. Tercümeleri yapılan eserlerde Türklerin yaşam şekilleri, dini inanç yapıları, yaşadıkları bölgelerin coğrafi özellikleri, ekonomik ve sosyal yapıları hakkında dağınık halde bilgiler yer almaktadır.

Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih el-Hanzali el-Yakubi:

“Kitabü'l-Büldan” adlı eserini 891 yılında tamamlamıştır. Maverâünnehir dâhil olmak üzere Horasan hakkındaki Türk ülkeleri hakkında bilgi vermiştir. Samerra şehrinin kuruluşundan ve buraya Türklerin istihdam edilmesinden bahseder. Müellif Abbasiler devrinde divan kâtibi olarak görevde bulunmuştur.

Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Hurdadbih:

IX. yüzyılda İran'da yaşamış olan Müslüman coğrafyacılarındandır. “Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik” isminde yazdığı coğrafya eserini 846/847 yıllarında tamamlamıştır. Türkler hakkında oldukça sınırlı bilgiler rivayet etmiştir. Doğu Türkleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Müellif kitabını hazırlarken hilafet sarayının evrak hazinesinden de yararlanmıştır.

Ebu Ali Ahmed b.Ömar b. Ruste el-Hemedani:

IX. yüzyılda yaşayan müellif “Kitabü'l-A'lak en-Nefise” adlı eserini 903 yılında tamamlamıştır. İran kökenli İslam coğrafyacılarından olan müellifin eserinde verdiği bilgiler önemlidir. Türklerle ilgili bölümlerin bir kısmı kayıptır.

Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. el-Fakih el Hemedani:

IX. ve X. yüzyıllarda yaşamış olan Müslüman coğrafyacılarındandır. “Kitabü'l-Büldan” adlı eseri 1002 yılında neşredilmiştir. Eserinde doğu Türkleri hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan bu eserin daha ayrıntılı bir örneğinin Meşhed kütüphanesinde olduğunu söylemektedir.

Kudame b. Ca'fer el-Katib el- Bağdadi:

“Kitabü'l-Harac” adlı coğrafya ve iktisat tarihi eseri oldukça önemlidir. Doğu Türkleri hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir. Hristiyan bir aileden dünyaya gelmiş ancak Halife Muktefi zamanında İslamiyet'i kabul etmiştir.

Ebu'l Hasan Ali b. El-Huseyn el-Mesudi:

“Mürücü’z-Zeheb, et-Tenbih ve’l-İşraf” isimli eseriyle “Aca’ibü’d-Dünya” adlı eserinde Türkler ve Türk ülkeleri hakkında bilgiler vermiştir. Yazdığı eserler coğrafya, tarih ve arkeoloji açısından kıymetlidir. Coğrafi açıdan zaman zaman hatalı bilgiler bulunabilse de eserleri etnoloji bakımından oldukça önemlidir.

Hududü’l-Âlem:

Eser 982 tarihinde tamamlanmıştır. Yazarı belli değildir. Eski Türk ülkeleri hakkında teferruatlı coğrafi bilgiler vermektedir. Çeşitli Türk ülkelerindeki şehirler hakkında da geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada Minorsky’nin İngilizce tercümesi kullanılmıştır.

Ebu Sa’id Abdülhayy b. Dahhak el-Gerdizi:

“Zeynü’l-Ahbar” (1041) adlı eserinin Türklerle ilgili kısmında Türk coğrafyası, etnolojisi ve tarihi hakkında önemli bilgiler bulunur. Türk ülkeleri hakkında bilgi verdiği kısma yazarken İbn Hurdadbih’in Kitabü’l-Ahbar, Mesalikü’l-Memalik, el-Ceyhani’nin el-Mesalik ve’l-Memalik, İbnü’l-Mukaffa’ın Ru’bü’d-Dünya adlı eserlerinden, Tevzihü’d-Dünya adlı eserden istifade etmiştir.

Nureddin Muhammed Muhammed el-Avfi:

“Camiü’l-Hikâyet” adlı eseriyle tanınmıştır. Eserinin Farsça ve Arapça nüshaları bulunmaktadır. Türkçeye birkaç defa çevrilen eserde Türkler hakkında bilgiler verilmektedir. Müellif Buhara’da doğmuş, Moğol istilasına üzerine Hindistan’a göç etmiş ve Delhi’de vefat etmiştir.

Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas:

1126 tarihinde Hemedanlı bir alim tarafından telif edilerek Sultan Sancar'e ithaf edilmiştir. Özet şekilde hazırlanmış bir İslam tarihidir. Bu eserde eski Türk tarihi, İslam tarihi ve etnolojisi hakkında çok önemli bilgiler verilmektedir.

Ebu'l Kasım Muhammed b. Havkal:

Nusaybinli tüccar olan alimlerdenidir. Eserinde Maveraünnehir ve Hazar denizi etrafında yaşayan Türkler hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Sicilya'yı ve çok sayıda ülkeyi dolaşmıştır. Özellikle Maveraünnehir hakkında verdiği bilgileri gözlemleri sonucu 943-927 tarihleri arasında kaleme almıştır.

1.4.4. İslam Tarihçileri ve Eserleri:

İslam tarihi kaynakları hakkındaki bilgilere Taberi'nin Milletler ve Hükümdarlar Tarihi adlı tercüme eserden, Ali Dadan'ın "Taberi Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezi ile "Eski Araplara Göre Türkler" adlı eseri aracılığı ulaşılmıştır.

Taberi:

Müellif Ca'fer Muhammed bin Cerir bin Yezid et-Taberi (ölm. 310/922) aslen İranlıdır. Miladi 839 (H. 224-225) yılında, İran'daki Taberistan bölgesinde, Amul kentinde dünyaya gelmiştir. İlk kez dünya ve İslam Tarihi hakkında Arapça eser yazmaya teşebbüs eden kişidir.

Taberi'nin, "Tarihü'l-Umeni ve'l-Müluk" (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) adlı ünlü eserinde Taberi, olayları farklı konu başlıkları altında rivayet etmiştir. Yaratılıştan itibaren aktardığı tarihi hadiseler 302/914 yılına değin devam etmektedir. Hicrete kadar gerçekleşen olaylar konu başlıkları halinde, hicretten sonraki olaylar ise kronolojik olarak sıralanmış şekilde verilmiştir. Herhangi bir yorum yapmadan tespit ettiği rivayetlerin

tamamını eserine almıştır. Taberi ayrıca eserinde İslamiyet öncesi dönemden itibaren Türklere dair çok sayıda rivayet aktarmıştır. Takip ettiği yöntem açısından diğer tarihçilerden ayrılan Taberi, eserinde yer alan bilgileri farklı bir metot ile vermiştir. 1879-1901 yıllarında Leiden'deki Brill müessesesi tarafından (ed. M. J. Goeje) ve 1939 yılında Kahire'de (Mustafa Muhammed tarafından) yapılan metin neşriyle tanıtılan bu eserin bir kısmı kaybolmuştur. Taberi'nin "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi" adlı tercüme eserin çevirisi Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından gerçekleştirilmiştir.

İbn Kesir:

Müellifin "el-Bidaye ve'n-Nihaye" isimli eseri on dört ciltten meydana gelir. Genel bir İslam tarihi olan eserde başlangıçtan 1365-1366 yılına değin gelişen olayları kronolojik sıra halinde nakletmiştir. Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Birçok konu hakkında kısa ve öz bilgiler vermiştir. Müellifin Maveraünnehir'e dair verdiği bilgilerde diğer kaynaklardan farklı bilgiler bulunabilmıştır. Eser Beyrut'ta 2010 yılında basılmıştır.

Belazuri:

"Fütuhü'l-Buldan" adlı eserinde kısa bilgiler nakletmekle birlikte öz ve kısa bilgiler vermiştir. İslam fetihleri konusunda en güvenilir kaynaklar arasındadır. Özellikle Türklerin yaşadıkları bölgelerin fetihleri konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserde verilen bilgiler Taberi ve İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre abartıdan uzak ve kısa bilgiler şeklinde yer almıştır. Belazuri eserinde en güvenilir İslam tarihi ravilerinden kabul edilen Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna'dan bilgiler nakletmiştir. Bu eser ilk defa Hollandalı müsteşrik olan Prof. M.J. de Goeje tarafından neşredilmiştir.

İbnü'l-Esir:

Eseri "el-Kâmil fi't-Tarih", Taberi tarihinde olduğu gibi önemli bilgiler vermektedir. İbn Esir (ölm. 630/1232), eserinde 914 yılına kadar rivayet ettiği bilgileri Taberi'nin eserine

dayandırmıştır. Verdiği bilgileri Taberi'den daha teferruatlı şekilde ve hiç bahsedilmeyen yönleriyle aktarmıştır. İbnü'l-Esir'in eseri olan el-Kâmil fi't-Tarih ilk olarak Carolus Johannes Turnberg tarafından yayımlanmıştır (Leiden 1851-1876). Daha sonra ise çeşitli baskıları yapılarak Türkçeye çevrilmiştir.

Cahiz:

Müellif Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbüb el-Cahiz (ölm. 255/869) Basra'da dünyaya gelmiş ve burada vefat etmiştir. Eserleri üç kısma ayrılır. Birinci kısım Arap kültürünü eğlendirici bir üslupla kaleme aldığı eserlerdir. İkinci kısımda ise eserlerini ilmi gayelerle kaleme almıştır. Üçüncü kısımda ise orijinal edebi eserler, dini ve siyasi konularla ilgili eserler ve yakın çevresi hakkında bilgiler verdiği eserler yer alır. Müellif, “Menakıbu Cundü'l-Hilafe ve Faza'ilü'l-Etrak” isimli eseri Türklere dair olumlu düşünceleri bir arada göstermek için kaleme almıştır. Eserin ismi eski kaynak ve nüshalarda farklı şekilde geçmektedir. Ayasofya, Damat İbrahim ve Paris nüshalarında taşıdığı başlık “Faza'ilü'l-Etrak” iken, Emanet Hazinesi nüshasında “Menakıbu't-Türk ve amma Cundü'l-Hilafe” unvanını taşımaktadır. Eseri neşredenlerin tamamı bu ikinci şekliyle neşretmişlerdir. Cahiz bu eserinde Türklerin diğer milletlerden üstün olan taraflarına yer vermiştir. Sadece nakledilen bilgileri ve bazı vaka kayıtlarına dayanarak, tarafsız şekilde aktardığı bilgileri nakletmekle yetinmiş, kendi yorumuna ise yer vermemiştir. Eserinin ilk bölümünde Türkler aleyhinde estirilen havayı değiştirmeye çalışmıştır. İkinci bölümde ise Türklerin de diğer insanlar gibi eksikliklerinin bulunacağını, onlar hakkında hüküm verilirken iyiliklerinin kötülüklerine ağır basması durumuna göre karar verilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Faza'ilü'l-Etrak kısmında eski Araplardan tanınmış kimselerin Türklerin faziletlerine dair sözlerine yer verilmiştir. Bu eser ilk defa Gerlof van Vloten tarafından 1903'te Leyden'de Tria Opuscula (Salaş Rasa'il) s. 1-56'da neşredilmiştir. Son olarak ve en mükemmel haliyle eser Abd el-Salam M. Harun tarafından 1964 yılında, Kahire'de, Rasa'il el-Cahiz I, 5-86'da neşredilmiştir. O. Reşer tarafından Orientalistische Miszellen, İstanbul 1925, I, 107-170'de Almanca tercümesi neşredilmiştir. Bu tercümeden istifade eden Ramazan Şeşen bu eseri “Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri” adıyla Türkçeye çevirmiştir. Eser, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından Ankara'da 1967 yılında yayımlanmıştır.

1.4.5. Seyahatnameler

İbn Fadlan Seyahatnamesi:

İbn Fadlan X. yüzyılda Abbasi halifesinin divan kâtiplerindendir. Halife tarafından Etil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti içinde yer almıştır. Bu yolculuk esnasında yaşadıklarını, hatıralarını seyahatnamesinde anlatmıştır. Bu eser sayesinde X. yüzyılda yaşamış olan Türklerin tarihleri hakkında doğru bilgilere ulaşılmaktadır. Seyahatname doğuda ve batıda çeşitli çevrelerce kaynak eser olarak kullanılmıştır. İbn Fadlan elçilik vazifesiyle gittiği Türk kavimlerinin dini yapıları, gelenekleri, hukuki ve idari yapıları hakkında eserinde kıymetli bilgiler vermiştir. Kendi döneminde yaşayan Bulgarlar, Oğuzlar ve Hazarlar hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Yine elçilik heyeti ile devam ettiği yolculuğunda Peçeneklere ve Başkurlara da rastlayarak haklarında bilgi sahibi olmuş ve eserinde de bu bilgileri paylaşmıştır. Eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilmiş, 2020 yılında İstanbul’da Yeditepe Yayınevi tarafından baskısı yapılmıştır.

Ebu Dülef Seyahatnamesi:

Müellif Ebu Dülef Mis’ar b. Mühelhil’in doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Faaliyetlerinin ise hicri IV. yüzyılda (m. X) olduğu bilinmektedir. Seyyah, coğrafyacı ve şair olarak tanınmaktadır. Coğrafya hakkında yazdıklarından Asya’daki Türk boylarını dolaştığı anlaşılmaktadır. Müellifin iki adet risalesi bulunmaktadır. İlki “er-Risaletü’l-ula” olarak bilinir. Diğeri ise “er-Risaletü’s-Saniye” ismiyle bilinmektedir. Birinci risalesi Yakut el-Hamevi’nin “Mu’cemü’l-Buldan” (h. 623/m. 1225) isimli eserinin üçüncü cildinde nakledilmiştir. İkinci risalesini Prof. Dr. Zeki Velidi Togan 1922’de Horasan’ın Meşhed şehrindeki merkez kütüphanesinde bulmuştur. El yazması olan bu eser ayrı ayrı yazılan dört mecmuadan meydana gelmiştir. Ebu Dülef ikinci risalesinde İran’ın kuzey ve batı kesimlerine yaptığı gezilerden bahsetmektedir. Eserinde Ebu Dülef ülkesinde yaşadığı tatsızlıklar ve acı olaylar sebebiyle başka yerlere seferler yaptığından söz etmiştir.¹ Ebu Dülef Mis’ar b. Mühelhil’in risalesinde yer alan Türkler hakkında aktarılan

¹ Ebu Dülef’in 10. yüzyılda Kafkasya’dan Fars Körfezi’ne gerçekleştirdiği yolculuktan bahsedilen “İran Seyahatnamesi” adlı eserin tercümesine ve Ebu Dülef hakkında yer alan bilgilere ulaşmak için ayrıca bakınız (Gündoğdu, 2023: 13-14).

bilgilere Prof. Dr. Ramazan Şeşen tarafından hazırlanan, 2022 yılında baskısı yapılan “İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri” adlı eser aracılığı ile ulaşılmıştır.

1.4.6. Tarih-i Cihangüşa:

Müellif tarafından Farsça olarak kaleme alınmış eser Moğollar, Harzemşahlılar ve İsmailiye tarihinin temel kaynağını teşkil etmektedir. Üç cilt halinde olan eserin ilk bölümlerinde Moğolların eski geleneklerinden, Cengiz Han’ın koyduğu kurallardan (Cengiz Yasası) bahsedilir. Cengiz Han’ın tarih sahnesine çıkışıyla birlikte Uygur ülkesine yapılan fetihlere ve Uygurların yaşam biçimlerine, efsanelerine ve diğer inançlarına değinilir. Sonra ise Maverâünnehir ve İran üzerine gerçekleştirdikleri fetihlere geniş şekilde yer verilir. İkinci ciltte Harzemşahlılar ve hükümdarları hakkında geniş malumatlar yer alır. Bu ciltte ayrıca Karahitaylar’dan, Ögedey’den itibaren Hülegü’ye kadar Moğollardan da bahsedilmektedir. Üçüncü ciltte ise Hülegü’nün İran üzerine yönelişi ve sonrasında İsmaili kalelerinin alınmasıyla ilgili konular hakkında ve Alamut İsmaililerinin mezhepleriyle alakalı tafsilatlı bilgiler verilmiştir. İyi bir Farsça ve zengin bir muhteva ile oluşturulan eser yazıldığı dönem itibariyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Çevirisi Mürsel Öztürk tarafından yapılan eserin müellifi Alâeddin Ata Melik Cüveyni’dir. Üç cilt birleştirilmiş olarak Kültür Bakanlığı tarafından 1998 yılında Ankara’da baskısı yapılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

TENGRİ İNANCI İLE İSLAMİYET ARASINDAKİ ORTAK ÖZELLİKLER

İkinci bölümde İslamiyet ile eski Türk inançları arasında inanç ve uygulama yönünden ortak olduğu düşünülen özelliklere yer verilecektir. Tengri inancıyla Tevhit esaslı din olan İslamiyet'in ortak noktaları karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Türklerin İslamlaşma sürecinde bu özelliklerin ne kadar etkili olduğuna dair incelemelerde bulunulacaktır.

2.1. Türklerin İslamiyet'i Algılama Şekli

Türklerin İslamiyet'e geçiş süreçleri farklı açılardan değerlendirilmiştir. Kimi araştırmacılar bu durumu İslam dini ile eski Türk inançları arasındaki benzerliklere dayandırmıştır. Süryani Mihail kroniğinin bir kısmını Türklere ayırarak burada İslam öncesi inançlarından ve İslamiyet'e geçişlerinden detaylıca bahsetmiştir. Mihail kroniğini yazdığı dönemde XII. yüzyılda Türkler büyük oranda İslamlaşmıştır. Ona göre İslam öncesi dönemde Türkler gökyüzündeki tek bir tanrıya inanıyorlar, Tanrı'yı da mavi gökyüzü olarak düşünüyorlardı. İslamiyet öncesi Türkler Tengri'ye inanmışlar ve bu anlayışlarını uzun süre devam ettirmişlerdir. Aynı şekilde Müslümanların da bir olan Allah'a inanmış olmaları Türklerin İslamiyet'e geçişlerini kolaylaştıran bir etki olarak kabul edilmiştir (Var, 2019: 70). Diğer dinlerin aksine tek bir yaratıcının varlığının kabul edilmesi, İslamiyet'le benzerlik konusunda en çok savunulan ve öne sürülen özellik olarak görülmüştür. Türklerde Tengri tek olmakla birlikte en yüce varlıktır. Ezeli ve ebedi olduğuna inanılır. Ayrıca tüm kâinatın hâkimi kabul edilir.

Türkler aynı çağda farklı din ve medeniyetlerin etkisinde kalmışlardır. İslamiyet'e geçiş öncesinde dağınık bir din anlayışına sahiplerdir. Uygurlar Maniheizm'i benimserken Hazarlar Museviliğe, Etil (Volga) Bulgarları İslamiyet'e, Tuna Bulgarları ise Ortodoksluğa yönelmişlerdir. İslamiyet geniş toplum kesimleri tarafından benimseninceye kadar farklı din ve inançların tesirinde kalmışlardır. Yaşadıkları coğrafyanın genişliği, çeşitli din ve kültürlerle temas etmeleri ve bütün dinlere karşı hoşgörülü olmaları farklı inançları benimsemelerinde etkili olmuştur. Konar göçer yaşayan Türk kitleleri bazı durumlarda kendi

seçimleriyle, bazı durumlarda ise yöneticilerinin baskısıyla Müslüman olmuşlardır. Türklerin İşlam medeniyetini cazip bulmaları, bu dönemde İşlam dünyasının kendi içinde siyasi bölünmeler yaşaması, uğraştığı mezhep ve görüş mücadeleleri ile güç kaybına uğraması da bu konuda etkili olmuştur. Aşırı şii söylemlerinin arttığı dönemde İşlam medeniyetinin de sarsılmasından istifade eden İsmaili ve Karmatiler² İran'ın eski dinlerini yeniden aktif hale getirme mücadelesi veriyorlardı. Karmatiler özellikle halifelige yakın merkezleri ele geçirip Müslümanları telaşa dşryorlardı. Bu fikri çatışmalardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğu Müslümanlara karşı izlediği savunma siyasetini taarruz siyaseti ile değiştirmiştir. Uygurlar Maniheistleri korumak amacıyla Samanileri zor durumda bırakırken, Hazarlar da bir Yahudi havrasının yıkılması nedeniyle ülkesinde yaşayan Müslümanlara baskı uygulamışlardı. İşlam dünyası bu çetrefilli mücadelelerle zor zamanlar yaşarken, Türkler arasında İşlamiyet'in yayılması umut olabilirdi. Zaten bu durumu engellemeye ne Araplar ne de İranlılar muktedir değillerdi. Aksine Türklerin İşlamiyet'i kurtaracağına ve Büveyhoğulları tehdidini bertaraf edeceğine dair bir inanç meydana gelmişti. Bu durum Türklerle kurtarıcı gözüyle bakılmasına neden olmuştur (Turan, 2002: 290-296). Türklerin İşlamiyet ile tanışmaya başlamalarının ardından birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Askeri disiplinleri ve teşkilatçı özellikleri ile Türklerin zaman içinde İşlam dünyasını toparlayabilecekleri düşüncesi oluşmuştur. Türkler Müslüman olduktan sonra İşlam dünyasındaki boşluğu doldurmuşlar ve dünya tarihinin seyrini de etkilemişlerdir.

2.2. Türkler Hakkında eşitli Hadis ve Rivayetler

İşlami literatürde iki önemli kaynak Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. Türklerin çeşitli meselelerde konu edildiği birtakım hadislerin bulunduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed'den nakledilen hadislerde pek çok araştırmacının çalışmalarına ışık tutacak Türklerle ilgili bilgiler yer. Bir hadisinde Hz. Muhammed, Türklerden ve Habeşlilerden gelen bir saldırı olmadığı müddetçe bir taarruzda bulunulmamasını vurgulamıştır. Tarafsız kalınması tavsiye edilmiştir. Müslümanlara sıkıntılı zamanlarında sığınma hakkı veren Habeşistan'ın aradaki iyi diplomatik ilişkiler sebebiyle daima tarafsız bir ülke olarak kabul edildiği görülmektedir.

² Karmati: şii bir mezhep olan İsmaililere mensup bir topluluk olan Karmatiler, Kufe'de yaşayan İsmaili daisi Hamdan b. Esaş Karmat'ın isminden dolayı bu isimle anılırlar. Taberi tarihinde 255 (869) yılında Zenc isyanını destekleyenlerin Karmatiyyun diye anılan bir topluluk olduğundan söz eder. Ortak kabule göre Abbasilere karşı gerçekleştirilen Zenc isyanı esnasında oluşmuş topluluktur (Hizmetli, 2001: 510).

Müslümanlar için ilk dönemden itibaren tehdit olarak görülmeyen, gerektiğinde sınımlanabilecek bir yer kabul edilen bu iki milletle tarafsız kalınmasının gerekli görüldüğü düşünülebilir. Ayrıca bu milletlerin hem çetin savaşçılar olmaları hem de özellikle Türklerin ülkelerinin soğuk ve birtakım engellerin bulunması nedeniyle çokça zayıat verilebileceğinden doğrudan saldırılmaması gerektiği şeklinde idrak edilmiştir. Hadisi şerh edenlerin bu konudaki haklılığı, Türklerin yaşadığı yerleri fethetmeye çalışan Arap ordularının Şaş ve Semerkant arasındaki dağlarda Türklerle verdikleri mücadelede çok kayıp yaşamalarından anlaşılmaktadır (Dadan, 2017: 101). Türklerin yaşadığı coğrafyanın zorluğu ve savaşlardaki başarıları nedeniyle dikkatli olunması vurgulanmıştır. Karşılaşılabilecek zararlardan korunarak, hoşgörü sahibi olan bu iki millet ile dostça ilişkilerin sürdürülmesi tavsiye edilmiştir.

Bir başka hadisinde ise, Hz. Muhammed'in Ramazan ayında ibadet amaçlı itikafa, girişinde hasır gerilmiş bir Türk çadırında girdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca bir defasında bu hasırı eliyle kaldırarak kapıya doğru yürüdüğünden ve başını çıkararak orada bulunan insanlarla konuştuğundan da söz edilmektedir. Bu hadisten Hz. Muhammed'in Türk çadırını bildiği ve kullandığı anlaşılmaktadır. Bu çadırda itikafa girmiş, Hendek Muharebesi'ndeki hendek kazma işlemini bu çadırdan idare etmiştir. Bu durum Arapların Hz. Muhammed devrinde Türkleri tanıdığı ihtimalini güçlendirir. Taberi, muharebeye hazırlık için hendek kazılırken beyaz büyük bir kayanın meydana çıktığını ve sahabe tarafından parçalanamadığını nakleder. Ayrıca Selman el-Farisi'nin bu bilgiyi Türk çadırında bulunan Hz. Muhammed'e giderek haber verdiğini de bildirmektedir. Anlaşıldığına göre Hz. Muhammed hendek için gerekli çalışmaları bir Türk çadırından sevk ve idare etmiştir. Hz. Aişe'nin de Hz. Muhammed'in vefatından sonra hac esnasında keçeden yapılmış Türk çadırında kaldığı rivayet edilmektedir (Dadan, 2017: 103). Gerek hadislerden gerekse aktarılan tarihi bilgilerden yola çıkıldığında keçeden imal edilmiş Türk çadırının hem bir yönetim merkezi olduğu hem de günlük hayatta mesken olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bilgilerin sahih olması halinde Hz. Muhammed'in o dönemde Türkleri tanıdığı ve haklarında bilgi sahibi olduğu düşünülebilir.

Buhari'den rivayet edilen bir diğer hadiste Hz. Muhammed hitap ettiği topluluğa, kıldan yapılmış ayakkabıları olan ve gözleri küçük, burunları basık, kırmızı yüzlü, sanki deri üstüne deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli olan Türklerle savaşılmadıkça kıyametin kopmayacağını haber vermiştir. Bu hadisle alakalı farklı görüşler mevcuttur. Kimi zaman

bahsedilen bu topluluğun Moğollar olabileceği düşünülmüştür. Türkleri konu edinen bir diğer hadiste ise Türklerle Müslümanların birbirleriyle savaşmadıkça kıyametin kopmayacağı haber verilmiştir. Türklerin yüzleri deri üstüne deri kaplanmış kalkanlar gibi olduklarından, kıldan elbise giyip, kıldan ayakkabılar içinde yürüdüklerinden burada da söz edilmiştir. Bu hadislerden Müslüman Arapların Ceyhun nehrinin doğusunda yaşayan geniş alınlı ve çekik gözlü toplumları Türk olarak kabul ettikleri düşünülebilir. Hadiste Türklerden daha ziyade bahsedilen başka kavimler de vardır. Bunların başında da Moğollar gelir. Taberani, Hz. Muhammed'in, Sam'ın Arapların, Ham'ın Habeşlilerin, Yafes'in de Türklerin atası olduğunu bildirdiğinden bahsetmiştir. Türklerle mücadelelerin anlatıldığı hadisler haricinde tarihi rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetlerin iki farklı çıkış noktası bulunur. Birine göre Türklerin yoldan çıkmış kavimleri cezalandıran bir ilahi orduya sahip olduğudur. Diğeri ise Türkleri kötülemekte, onları Allah'ın gazabına uğramış bir millet olarak nitelemektedir (Dadan, 2017: 104). Yine bir hadisinde Hz. Muhammed, bazı insanların Dicle nehrinin yanında, üzerinde köprü bulunan Basra adında çukur bir yere yerleşeceklerini ve burada yaşayanların sayılarının artacağını haber vermiştir. Ahir zamanda ise Kantura oğullarının buraya yerleşerek, nehrin kenarına kadar ineceklerini ve şehir halkının üç farklı fırkaya ayrılacağını da bildirmiştir. Önceki hadislerde Türkler daha çok fiziksel özellikleri ile anlatılmıştı. Burada bahsi geçen Beni Kantura adı verilen topluluğun Türkler olduğu düşünülmüştür. Böyle düşünülmesinin sebebi ilk dönem Araplarının Ceyhun nehrinin diğer yakasında yaşayan tüm milletlere Türk adını vermelerindendir. Hattabi, Beni Kantura'nın Türklerden olduğunu, Kantura'nın ise Hz. İbrahim'in cariyesi olduğunu ve Türkler için de bu cariyeden olan çocukların neslinden geldiğini rivayet eder. Süyuti hariç Beni Kantura'nın Türklerle ilişkilendirildiği görülmemektedir. Beni Kantura'nın manasının kaftan yahut süslü bir elbise olduğu da iddia edilir. Hal böyle olunca bu elbiseyi giyenler de bu adla adlandırılmış olmalıdır (Dadan, 2017: 111-112). Türklerin söz konusu edildiği rivayetlerin çoğunda farklı özelliklerine atıfta bulunulmuş, çekinilen özellikleri nedeniyle kimi zaman dikkatli olunması gerektiği vurgulanmıştır. Fiziksel özellikleri sebebiyle de farklı yorumlarda bulunulmuştur.

Eski Arap şiirleri ve sahih olma ihtimali zayıf olan bazı hadislerde Türkler, Arapların geleceği için bir tehdit olarak algılanmıştır. Arapların acımasız ve kâfir olarak nitelediği Türklere haksızlık edildiğini itiraf eden Cahiz, Türklerin halifenin en yakın adamları ve İslam'ın da en büyük yardımcısı olduğundan bahsetmiştir (Dadan, 2017: 112). Türklerin Müslümanlar üzerinde koruyucu bir rol üstlenmiş olmaları bazı Müslüman alimlerce takdir

edilmiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan Hz. Muhammed'in, Türkler Arapların karşısına çıkarak Arapları Şiyh ve Kaysum'a kadar takip edeceklerini rivayet etmiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan bu yüzden Türklerle savaşmaktan hoşlanmadığını söylemiştir (Dadan, 2017: 113). Ma'mer b. Raşid'in naklettiği bir habere göre, Halife Ömer b. Abdülaziz sadece bir Türk esir hariç hiç esir öldürmemiştir. Esirleri genellikle köle olarak değerlendirmektedir. Sadece kendisine hakkında çok sayıda Müslümanı öldürdüğü bildirilen bir Türk esiri öldürmüştür. İbn Ebi Şeybe'den rivayet edildiğine göre Zeyd b. Muhammed, Mesleme b. Abdülmelik'le beraber bulunduğu bir savaş esnasında, Türk kağanının onları bir mektupla tehdit ettiğini söylemiştir. Sizi Türklerin en yiğit olanları ile karşılayacağım diyen Türk kağanına Mesleme b. Abdülmelik de ben de seni Arapların en yiğitleriyle karşılayacağım diyerek karşılık vermiştir (Dadan, 2017: 113). Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz; Halife Me'mun'un kumandanlarından Humayd b. el-Abd el-Hamid'in Türkler hakkında verdiği bazı bilgileri aktarmıştır. Buna göre Humayd b. Abd, Türklerin savaşlardaki meziyetlerinden bahsetmiş aynı zamanda onların sadece ganimet için savaştıklarını, vatan ve din uğruna ise savaşmadıklarından söz etmiştir (Şeşen, 1967: 70). Cahiz, Türklerdeki tek olumsuz özellik olarak vatanlarına çok iştiaak duyup ganimetleri ve zaferi sevmeleri olduğunu ifade etmiştir. Bunların dışında hile ile kimsenin malını gasp etmediklerinden, fenalık, riya, kibir, bid'at nedir bilmediklerinden söz etmiştir. Ona göre Türkleri tanımak için feraset sahibi olmaya ihtiyaç yoktur, kadınları da hayvanları da Türk özelliklerini taşır. Cahiz, farklı milletlere nazaran vatan sevgisinin Türklerde daha fazla ve köklü olduğunu da ayrıca vurgulamıştır (Şeşen, 1967: 70). Horasan valisi Cüneyd ile Türk kağanı arasında geçen bir görüşmede Türk kağanı Türklerin harp dışında işlerinde hileyi uygun bulmayan bir millet olduklarını söylemiştir. Horasan Valisi Cüneyd ise Türklerden daha vefalı, daha anlayışlı ve insaflı birini görmediğini beyan etmiştir (Şeşen, 1967: 87-89). Ebu Amr ez-Zarir de Türklerin hepsinin maden cevherleri gibi kıymetli olduklarını, hepsinin süratli koşmalarına rağmen soy atlar gibi birbirlerinden üstün olduklarını ifade etmiştir (Şeşen, 1967: 93). Bazen Türklerden korktukları için uzak durmayı tercih etmişlerdir. Bazen de çeşitli özelliklerini methetmişlerdir. Türkler hakkındaki rivayetlerin bir kısmında ise onların savaşlardaki kahramanlıklarına ve cesaretlerine yer verilmiştir.

İsfahani, Emevilerin ihtişamlı devirlerinden biri olan Hişam b. Abdülmelik devrinde Türklerin ve Rumların onları endişelendiren ve korkutan düşmanlarından olduğunu rivayet etmiştir. Nitekim Reça'b b. Hayve, Abdülmelik b. Hişam'a gönderdiği mektubunda öldürülen Ğaylan ve Salih'in Türk ve Rumlardan öldürülecek iki bin kişiden daha değerli

olduğunu yazmıştır (Dadan, 2017: 114). Emeviler devrinde Türklerle yoğun çatışmaların yaşanması nedeniyle yansıyan rivayetlerde bu yönde olmuştur. Türkler çoğu zaman Araplar açısından önceleri çekinilen ve uzak durulmaya çalışılan bir millet olmuştur. Müslüman alimler Türkleri çeşitli özellikleri yönünden eserlerinde değerlendirmişler ve onlar hakkında çok sayıda malumat nakletmişlerdir.

2.3. Türklerdeki Tengri inancı ile İslamiyet'te Tevhit İnancı Arasındaki Benzerlikler

Türklerin İslamiyet'i kabul ettiklerine dair çeşitli kaynaklar ve belgeler bulunmaktadır. Eski Türk inancına ait dönemle ilgili kaynaklar ise sınırlıdır. Kimi araştırmacılar eski Türk inancı ile İslamiyet'in ortak noktalarının bulunduğunu öne sürmüşlerdir. Bu benzerlikler dolayısıyla da Türklerin İslamiyet'e geçişin daha kolay olduğunu iddia etmişlerdir.

Benzer olarak kabul edilen özelliklerin başında da İslamiyet'te olduğu gibi Türklerin de tek tanrıya inanmış olmaları gelmektedir. Çok sayıda din bilgini düşünür ve araştırmacı İslamiyet gibi Türklerin de geleneksel dinleri itibarıyla Tengri'ye inanmalarının, Müslüman olmalarında etkili rolü olduğunu ifade etmişlerdir (Günay ve Güngör, 1997: 174). İslamiyet'te asıl olan tevhit inancıdır. Tevhit bir şeyin tekliğine inanmayı, kabul etmeyi ifade eder. Kâinatı yoktan var eden ve yöneten yüce varlığın birliğine işaret eder. Elest Bezmi'nde³ yaratılışı esnasında insanla yapılan sözleşmede insanoğlundan Allah'a ortak koşmaması istenmiştir. Bütün peygamberlere Allah'tan başka hiçbir ilahın olmadığına dair vahiy gönderilmiştir. Çeşitli ayetlerde Salih, Nuh, Şuayb ve Hud gibi peygamberlerin gönderildikleri toplumlara tevhit inancını tebliğ ettikleri hakikati yer alır. Bu inanç çerçevesinde Allah'ın dışında yaratılmış olan bir varlığa yaratılmışlıktan öte bir şekilde üstünlük atfedilmesi tevhit inancını zedeler (Özler, 2012: 18-22). Kur'an-ı Kerim'de İhlas Suresi'nin ilk ayetinde O Allah birdir ifadeleri yer alır (İhlas 112/1). Bu sure içinde geçen ahad, Allah'ın birliğini, tekliğini ve eşsizliğini ifade eder. Ahad sözcüğü bir ve tek manasına gelir. Vahd kökünden türemiştir. Vahid sözcüğü de aynı kökten türemiştir. Aynı zamanda

³ Elest Bezmi: Farsça karşılığında sohbet meclisi anlamına gelir. Bahsedilen mecliste Ademoğullarının sırtlarından züriyetleri zerrelere halinde çıkarılmış ve şahit tutulmuşlardır. Ruhlarına hitaben "ben sizin rabbiniz değil miyim?" sorusu yöneltilmiş, ruhlar ise "evet" cevabını vermiştir. Dünyaya gönderildiklerinde bu vaatten dönmemeleri konusunda ilahi bir sözleşme yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız (Yavuz, 1992: 108; A'raf 7/ 172).

anlam itibariyle de birbirine yakın olup Allah'ın isimlerindendir. Ahad sözcüğü bazı ayetlerde doğrudan doğruya Allaha nispet edilmiştir. Allah için kullanıldığında bölünmesi veya sayıca artması mümkün olmayan yegâne varlık anlamını taşır (Topaloğlu, 1988: 483-484). Nitekim bir başka ayette Allah'tan başka hiçbir şeye kulluk edilmemesi ve O'ndan başkasına ortak koşulmaması gerektiği vurgulanmakta ve tevhit inancı pekiştirilmektedir (Al-i İmran 3/64). Rab ismi ise ayetlerde ilahi isim olarak çokça tekrar edilmektedir. Öyle ki Allah lafzından sonra en çok tekrar edilen isimdir. İsmi taşıdığı mana ise şefkati, merhameti ile peygamberlerinden inkâr edenlere kadar bütün canlıları ve kâinattaki diğer varlıkları kuşatandır. Allah'ı bırakıp da başka rabler edinilmemesi istenirken, Rab ismiyle de tek terbiye edenin, tek düzen verip idare edenin Allah olduğu ortaya konmuştur. Rab ismi daha çok O'nun yaratmış olduğu alemdeki fiili tecellilerine karşılık gelir. Rab isminin tekrar edildiği doksan dört surenin içeriğine bakıldığında ilahi lütufların tekrarlandığı görülmektedir. Kulların Allah'a niyazda bulunarak taleplerini iletirken bu isimle yöneldikleri ve karşılığında ise bir anne şefkatini aratmayan ilahi lütuflara mazhar oldukları lafızdır (Topaloğlu, 2007: 372-373). Zat'ı yaratılmışların idraklerine açık olmayan Allah'ın isimleri sonsuzdur. Ve bu sonsuz olan isimlerin toparlanmış, cemedilmiş adı Allah'tır. Hangi esması ile dua edilirse edilsin nihayetinde en güzel isimlerin O'nun olduğu ifade edilir (İsra 17/110). Allah'ın tek yaratıcı ilah olduğunun ve tevhit inancının vurgulandığı Ta-ha Suresinin 8. ayetinde ise Allah'tan başka ilahın bulunmadığı, en güzel isimlerin ise O'na ait olduğu hatırlatılmaktadır (Ta-ha 20/8). Sonsuz sayıda var olan isimleri birbirlerinden ve Allah'ın kendi zatından bağımsız olmayıp hepsi O'nda bir (tevhit) olmuşlardır. Bir ile maksat sayısal bir değer veya miktar olmayıp tekliğini ve eşsizliğini tanımlar. Dolayısıyla hangi ismiyle anılırsa anılsın hepsi aynı yaratıcıyı ifade etmektedir.

H. İ. Erkoç'un atıfta bulunduğu Malatyalı rahip Süryani Mihail'e (1126-1199) göre Türkler (Oğuzlar) gökyüzünü tanrı kabul etmekte ve devamlı olarak gökte bulunduğu inandıkları tek bir tanrıya inanmaktaydılar. Bunun dışında bir şeyi duymaya ve farklı yorumları dinlemeye de hazır değillerdir. Gökyüzü Türkler için tek tanrı olarak kabul edilmekteydi (Erkoç, 2018: 302). Tek Allah inancı ile Türklerdeki Tengri inancı arasında bağ kuran, benzerlik olduğunu düşünen araştırmacılardan bazıları iddialarını Süryani Mihail'e dayandırmışlardır. Mihail'e göre tanrının kim olduğu Türklerden kime sorulsa verilen cevap Kök Tengri olurdu. Neticede Türklerin dilinde Kök mavi, Tengri de tanrı anlamını taşıyordu. Temel neden ise, gökyüzünü tanrı olarak gördükleri bir inanç geliştirmelerindendir. Türkler Arapların tek bir tanrıya inandıklarını öğrendikten daha sonra

onların dinine inanmaya başlamışlardır (Erkoç, 2018: 303). Tonyukuk Yazıtı'nda Türk Tanrısı şeklindeki ifadeden Tengri sanki ulusal bir tanrı gibi görünse de gerçekte evrensel tanrı olarak kendini gösterir. Tengri ayrıca yüce tanrı olarak görülmüş, yazıtlarda semavi, yüce ve küçlü terimleri yer almıştır. Altay Türklerinde ve Yakutlarda yaratıcı sıfatıyla kabul görmüştür. Dolayısıyla Türkler, daha geleneksel inançlarının tesirinde oldukları dönemde, evrensel ve semavi dinlerin tek tanrı inancına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışındadırlar (Güngör, 2012: 23-24). İbn Fadlan Oğuzların bir sıkıntıya uğradıkları ve başlarına kötü bir iş geldiği zaman başlarını semaya kaldırarak bir tanrı dediklerini söyler. Birin karşılığının Arapça'da vahid, Tanrının ise Allah olduğundan söz eder (Şeşen, 2022: 10). Türkler her ne kadar yüce ve soyut bir Tengri inancına sahip olsalar da onun gökte olduğuna da inanarak daha somut bir varlık olarak kabul etmişlerdir. Türk Tengrisi, taşıdığı anlam bakımından Türklerin İslamiyet'e geçişini kolaylaştıran bir etken olarak kabul edilmiştir. Karahanlılar döneminden kalan Türkçe Kur'an çevirisinin Rylands örneğinde Türkçe Tengri ve İdi isimleri defalarca tekrarlanırken Farsça Hüda ve Perverdigar ile Arapça Allah ve İlah isimleri birkaç kez geçmektedir (Erkoç, 2018: 303). Böylece kendi Tengri algıları ile Allah arasında bir aynılık oluşturmaya çalışmışlardır.

Emel Esin, Tengri'nin mutlak olduğu inancının, kağanın hâkimiyet kaynağının Tengri olduğu düşüncesinden kaynaklandığını iddia etmiştir. Semavi ve karizmatik olarak nitelediği Türk kağanının Altındağ veya Ötüken Yış gibi, mukaddes ve ormanlı bir dağda oturduğu için tanrının hem gökte olduğunu hem de kağanın tanrıya yakın bir kişi olduğunu savunur (Cüveyni, 2013: 14). Tengri'nin kağanlara ülkeyi yönetme yetkisi verdiğine inanan Türkler için dağlar da tanrı mekânı olarak görüldüğünden mukaddes kabul edilmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabullenme sürecinde Tengri ile Allah inancı arasında benzerlik olduğu kimi zaman düşünülebilmiştir.

2.4. Tabiat Kuvvetleri ile Tengri İlişkisi

Mevcut dinlerin kendi içinde, kendine ait özellikteki uygulamaları, kutsalları vardır. Özellikle semavi dinler yaratıcı inancı ile sınırlı kalmamış farklı alanlarda da inançlar geliştirmişlerdir. Geleneksel Türk inancında çok tanrıcılık yoktur. Ancak bazı kuvvetler ve doğadaki hadiseler kutsallaştırılmıştır. Eski inançlarında Türkler, Tengri'nin tabiatta gerçekleşen bir takım doğa olaylarını yönettiğine inanırdı. Hatta onları yardımcı tanrılar

olarak da görebilmekteydi. Türklerde Tengri inancı dâhilinde dağ ve ağaç gibi pek çok nesne kutsal kabul edilmiştir. Saygı amaçlı veya tapınma amaçlı bu nesnelere secde ettikleri de bilinmektedir. Özellikle ağaçların mevsimlere göre bazen kuruması, sonra tekrar canlanması ile sonsuz bir hayatı ilişkilendirmişler ve insan üstü güçler atfetmişlerdir.

İnsanın var oluşundan bu yana dağlarla olan irtibatı da hep var olmuştur. İslam inancına göre ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in ilk vahyi bir dağda gerçekleşmiştir. Tufan'dan sonra Hz. Nuh'un gemisinin yolculuğu bir dağda nihayete ermiştir. Dağlar Hz. Davud'un sesiyle yankılanmıştır. Allah dağları ve kuşları Hz. Davud'un emrine vermiş, onlar da akşam sabah onun tesbihine katılmışlardır (Enbiya 21/79; Sebe 34/10; Sad 38/18-19). Hz. Musa da bir dağda özel tecellilere mazhar olmuştur. Kur'an-ı Kerim'in ilk ayetlerinin inmesi de Cebel-i Nur Dağı'nda gerçekleşmiştir. Burada Cebail ile ilk buluşma meydana gelmiştir. Hz. İsa havarilerine en önemli tebliğlerinden birini yine bir dağda yapmıştır. Hz. Muhammed Uhud dağına atfen o dağ bizi sever, biz de o dağı severiz demiştir. Kur'an-ı Kerim'de taşların Allah korkusuyla yuvarlandığından bahsedilmektedir (Bakara 1/74). Dağlar birçok peygamberin hayatında önemli bir yere sahiptir. Dönüm noktası sayılacak mahiyetteki hadiselerin çoğu bir dağda meydana gelmiştir. İslami inanışta dağların ve diğer bütün varlıkların yaratıcısı Allah'tır. Her şey sebep sonuç ilişkisi içinde yaratılmıştır ve bu nedenle de bazı mekân ve varlıklar da özel bir anlam taşımışlardır.

Tokuz-Oğuz (Uygur) ülkesinde Mani dinine inanan Türkler, yeryüzünün en yüksek dağında dua etmişler, adaklar adanmışlar ve kurbanlar kesmişlerdir (Şeşen, 1985: 90). Türkler tarafından çeşitli kaynaklarda rastlanılan bilgilerde tabiattaki pek çok nesnenin kutsallaştırıldığı ve Tengri ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Ezgiş ülkesindeki Tihame nehrinin şifalı olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Ezgişlerin ateşe ve aydınlıklara taptığı bilinmektedir (Şeşen, 1985: 114). Tengri inancı dışında ateşin de kutsal kabul edildiği düşünülebilir. Tamgaç şehrinde Melih el-Mellah adındaki bir adamın kerameti ile bir havuza akan iki su gözü'nün biri tuzlu diğerinin ise tatlı aktığına inanılmaktadır (Şeşen, 1985: 144). Bazı kişi ve nesnelere de özel anlamlar yükleyebilmişlerdir. Cüveyni'den nakledildiğine göre, Ordu Balığ şehrinde bir otağın etrafında bulunan yazılı taşların altı Ögedey Kağan zamanında kazılarak bir kuyuya ve bir yazıta rastlanmıştır. Yazıtta ise bazı bilgiler bulunmaktadır. Tula ve Selenge ırmaklarının arasında fesuk ve tur adında iki ağacın ortasında büyük bir dağ meydana gelmiştir. Gökyüzünden bu dağın üzerine her geçen gün artan bir ışık yansımaya başlamıştı. Burada bulunan Uygur halkı dağa karşı saygılı ve

mütevazı olduklarında dağdan sevinç veren sesler gelmekteymiş. Bir günden sonra her gece otuz ayak uzunluğundaki bir ışığa rastlamaya başlamışlar. Bu ışığın görüntüsü doğum esnasındaki hamile bir kadına benzemekteymiş. Daha sonra dağda açılan bir kapıdan içeride beş tane çadır şeklinde ev ve ağzında emzik olan erkek çocuğu olduğu görünmüştür. Çocuklar büyüdüğünde anne ve babalarının kim olduğunu öğrenmek istediklerinde ağaçlar gösterilmiş, onlar da tıpkı anne ve babaları gibi ağaçlara saygı göstermişlerdir. Ağaçlar bu davranışın ancak güzel huylara sahip hayırlı evlatlar tarafından olacağını söylemişler ve onlar için iyi dilekler de bulunup dua etmişlerdir (Cüveyni, 1998: 102-103). Ağaç kültürünün varlığına dair çok sayıda delil bulunmaktadır. Türklerin eski dininde dağların ve ağacın kutsiyetiyle ilgili efsanevi anlatımlar mevcuttur. Bunlardan birinde de Uygurlar ve etrafındaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden göç sesi duymaya başlamışlardır. Yer değişikliği yaptıkları her mekânda aynı sesi işitmişler ancak bir yere geldikleri zaman ses işitilmez olmuştur. Oraya yerleşip beş mahalleli bir şehir kurup adını beş balık koymuşlardır. Günden güne büyüyen şehre ilk yerleşenlerin çocukları o günden beri orada emirlik yapmaktadır. Emirlerine ise İdikut unvanı verilmektedir. Beş Balık'ta bulunan evde kutlu olduğuna inandıkları bir ağacın parçası vardır (Cüveyni, 1998: 106). Ağaç kültü İslamiyet öncesi Türk toplumuna özgü özel bir öneme sahiptir. Bu konuda başka bir rivayet daha bulunur. Buku Han bir gece evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırdı. Üçüncü gece vezirinin verdiği akıl üzerine o kızla birlikte Akdağ adı verilen dağa gidip orada şafak vaktine kadar sohbet ettiler. Bu durum yedi yıl, altı ay, yirmi iki günün her gecesini aynı şekilde devam etti. Son gece veda ederken kız ona işinde ciddi olmasını ve insanların kıymetini bilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Buku Han Tibet'e ve Hitay'a yönelmiş, Orhan denilen yerde Ordu Balık şehrini kurmuştur (Cüveyni, 1998: 104). Dağ kültürüyle ilgili rivayetlere bir örneğe de Reşidüddin'in Oğuzlar adlı eserinde rastlanır. Reşidüddin hükümdarların iki sınıftan meydana geldiğini söylemiştir. Bunlardan birisi Çiğil, Karluk ve Yağma kabilelerine dayanan Afrasiyab oğulları ki, bunlar mağaradan doğmuş kralın, kurt tarafından beslenen bir prensin neslinden gelmişlerdir. Burada bahsedilen kurt ced veya cededir. İkincisi ise Uygurlar ve Oğuzlardır. Bunlar ağacın yarılmasından veya ışıktan çıkan kızdan türemişlerdir. Bunlarda ise kurt seferlerde yol gösteren kılavuz bir totemdir (Togan, 1982: 134). Eski Türk inancında var olan Yer-su kültürlerinden sayılan ağaçlar ve dağlar, mekân olarak da sahip oldukları özellikler nedeniyle de kutsal görülmüştür. Dağlara tanrı mekânı olarak bakılmış, kimi zaman da dağın bizzat

kendisi kutsallaştırılmıştır. Çok sayıda peygamberin de önemli hadiseleri dağlarda gerçekleşmiştir. Bizzat peygamberlik görevlerinin verilmesi, çeşitli meseleler hakkında vahiy gelmesi gibi özellikleri sebebiyle dağ isimlerinden İslami kaynaklarda sıkça bahsedilmiştir. Bu özelliklerin iki inanç arasındaki ortak noktalar olduğu düşünülebilmiştir.

2.5. Cenaze Merasimleri ve Yoğ (Aş) Törenleri

İslamiyet'e geçiş ile devam eden adetlerden biri toplu yapılan mezar ziyaretleridir. Türkler ölülerini defnettikleri yerlere sin, kabir, kesene, mola, meşhet vb. adlar vermişlerdir. Meşhet, şehitler gibi dini veya sosyal açıdan bulunduğu toplum tarafından benimsenmiş, yaşadığı topluma mal edilmiş kişilerin naaşının defnedildiği yere denir. Sonraları insanların toplu olarak hazır bulunduğu yerler için de kullanılmıştır. Neticede toplum tarafından kabul görüp vefat eden veya şehit olan kimselerin defnedildikleri kabirlerin başında dua etmek maksadıyla insanların toplanması sebebiyle bu yerler meşhet adıyla anılmıştır (Öz, 2004: 362). Fakat en yaygın olarak kullanılanlar mezar ve mezarlık kelimeleridir (Güngör, 2007: 4). Eski Türk inançlarında da ölünün gömme töreninden yedi gün geçtikten sonra bölge halkı mezarın başında toplanarak ateş yakarlardı. Getirilen yiyecek ve içeceklerin bir kısmını ateşe atarlardı (İnan, 2020: 189). İbn Fadlan, Oğuzlardan bahsederken içlerinden önemli bir adam öldüğünde onun için ev biçiminde bir mezar kazıldığından bahseder. Ayrıca ölen kişiye gömleğinin giydirilip kemerinin takıldığını ve yayının kuşandırıldığını, eline de içinde şarap (nebiz) olan bir tahta kadeh verildiğini söyler. Mezarın üzerine ise çamurdan kubbe şeklinde bir tümsek yapıldığından da söz eder (Şeşen, 2022: 15). Böylece ölülerini yad edip ziyaret gerçekleştirirlerdi. Eski Türk inançlarında ve İslamiyet'te de mezar ziyaretleri ve cenaze merasimleri ortak özellikler arasında yer alır. İslam medeniyetinde dini bayramlarda ve bayram öncesi arife günlerinde mezarlıklar ziyaret edilir, vefat edenlere ahde vefa gösterilirdi.

Eski Türkler can ve ruh kavramlarını nefes (tın) kelimesiyle ifade etmişlerdir. Altaylılar ise ruh-can kavramını tın, süne ve kut kelimeleriyle açıklarlar. Bunların dışında Altaylıların inancında bir de Yula kavramı vardır. İnsanın eşi olarak kabul edilir ve insan uyuduğunda her yeri dolaşabildiğine inanılır. Ayrıca rüyaların da Yula tarafından görüldüğü var sayılır (İnan, 2020: 179-180). Türkler arasında Yula ile kastedilen ruhtur. İslam inancında da insanın iki şeyden yaratıldığına inanılır. Biri gözle görülebilen dış kalıbı yani bedenidir.

Diğeri de batın manasında olup baş gözüyle görülemeyip ancak hakikat gözüyle müşahade edilebilir. O da insanın aslı olan ruhudur. Çok eski devirlerden bu yana ölümden sonra da bir hayatın varlığına inanılmıştır. İnsanın maddi bedeninin varlığından bağımsız bir cevhere sahip olduğu, onun ise can ve ruh gibi isimlerle anıldığı inancı yaygındır. Dini geleneklerin çoğunda ruh ile nefes arasında ilişki kurulmuştur. İnsan bedeninde bir süreliğine bulunan ruhun ilahi bir özden geldiğine, bedenine ise geçici olduğuna inanıldığı gibi ruhun kendi alanına dönme çabası verdiği ve bedende kendini mahpus olarak hissettiği de kadim dini öğretilerde yer alan bir düşüncedir (Yavuz, 2018: 187). Ancak İslamiyet'te ruhun hakikatine ve sıfatlarına dair konuşulmasına izin verilmemiştir. Hz. Muhammed de bu konuyu açıklamamıştır. Kur'an-ı Kerim'de Allah Teala onun mahiyetini bildirmemiştir. Yapılan çalışmalarla da tam manasıyla bilinmemiştir (Gazali, 1973: 18-20). Ruhun hakikati her zaman merak edilmiş, bu konuda farklı yorumlar getirilmiştir. Her dini öğreti bu konuda kendince farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. İnsan var olduğu günden bugüne ölümün ve yaşamın sırlarını çözmeye çalışmıştır. Ancak ruh konusu her dönemde gizemini korumuştur.

Kaşgarlı Mahmud, tiki maddesini geceleyin işitilen patırtı olarak açıklamış ve Türklerin çeşitli inançlarından söz etmiştir. İnaniş'e göre yılda bir gece ölümlerin ruhları toplanarak ömürlerini devam ettirdikleri, yaşadıkları yerlere, akrabalarını ziyaret etmek üzere giderler. Geceleyin patırtıyı işitenlerin öldüğüne inanılır. Bu inanış Türkler arasında meşhurdur (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 447). Müslümanlar arasında da benzer inanışın olduğuna dair rivayetler bulunur. Ölen kişinin ruhunun cuma ve pazartesi geceleri evine, ailesinin yanına gitmesine izin verilir. Şayet ev halkı kendisini hayırla ve Kur'an'la yâd ediyorsa memnun olarak onlara dua eder. Eğer ailesi, ev halkı kendisine vefasızlık etmiş ve unutmuşsa, kendisini hayırla, Kur'an'la anmamışsa onlara sitem ederek kendisini mahrum bıraktıkları için Allah'ın da onları mahrum bırakmasını isteyerek berzah âlemine geri döner (Ozak, 1975: 24). Benzer örneklerden veya menkıbe şeklindeki anlatılanlardan anlaşıldığına göre bazı inanışlar, yaşayışlar ve düşünceler yönünden İslam öncesi dönemle temelde ortak noktalar bulunmaktadır. Orta Asya Türklerinde, mezarların etrafına dikilmiş balbal adı verilen taşlar bulunurdu. Kadim geleneğe göre ölen kişinin vaktiyle öldürdüğü düşman sayısınca balbal taşı dikilirdi. Mezar başında bulunan balbal taşı ne kadar fazla ise mezardaki kişinin o derecede yiğit ve cesur olduğuna inanılırdı. Türklerin öldükten sonraki yaşamın varlığına olan inançları çerçevesinde bu balbalları bulundurmalarının sebebi sonraki hayatlarında onların hizmetçileri olacakları düşüncesiydi. İslam dini geleneklerince de ölen kişiye mezar taşı hazırlatılır. Mezar taşının hazırlanmasıyla amaçlanan ise ölen şahsın kim

olduğuna dair bilgi vermektir. Ahiret inancı çerçevesinde mezar taşlarının ölüm sonrası için bir fonksiyonu bulunmamaktadır.

Ayrıca Türklerde yoğ töreni adı verilen bir uygulama da vardı. Ölü aşı adı da verilen bu tören ölüler kültüyle ve defin töreniyle bağlantılıdır. Günümüzde ölenleri anma törenleri geçmiş dönemlerdeki ölü aşı merasiminin tekâmül etmiş halidir. Bu dönemde gerçekleşen bu uygulamalar ile ölünün zararlarından korunmak istemişlerdir. Nitekim yaşlı kadınlar kendilerine ve hayvanlarına bir hastalık geldiği zaman kocasının mezarına içki ve yemek koyarak ye, iç bize dokunma diye bağırılmışlardır. Beltirler ölü aşını definin üçüncü gününde gerçekleştirerek, hazırladıkları yemek ve içkilerin yarısını yakmak suretiyle ateş ruhuna kurban etmişlerdir. Yedinci gün bütün oba halkı mezarın sağ tarafında yaktıkları ateşe yemek ve içkilerini atarak ölen kişiye yemesini ve içmesini söyleyerek bunlar sana yukarıdan gönderildi derlerdi. Ardından kendileri yemeye ve içmeye devam ederlerdi. Kırkinci gününde de altı ay sonrasında da yine aynı tören tekrarlanırdı. En büyük ölü aşı ise ölünün yıl dönümünde yapılırdı. Akrabaları ve dostları getirdikleri yiyecek ve içkileri mezarın üzerine koyar, kendileri de yerler ve içerlerdi. Aş töreni en eski devirlerden bu yana bütün Türk uluslarında var olmuştur. Bu tören bazı Altay oymaklarında doğrudan ölüye aş vermek şeklinde olmuş, sonraları ateş tanrısı aracılığı ile ölünün ruhuna göndermek, kurban kesmek şeklini almıştır. Yoğ töreni genellikle ölenin birinci yılının yaz aylarında yapılmıştır. Oğuzlar Anadolu'ya geldiklerinde aş törenlerini devam ettirmişlerdir. Manas Destanı'nda Kırgızların Han Kökutey'in aş töreninden ve Orhun Yazıtları'nda Kül Tigin yoğundan bahsedilmiştir. Orta Asya'da yaşayan Türkler Müslüman olduktan sonra ölüler kültünü asırlarca koruyarak devam ettirmişlerdir (İnan, 2020: 191-197). Kaşgarlı Mahmud, DLT'te yoğ terimini ölünün defininden sonra verilen yemek olduğunu ve bu yemeğin üç veya yedi gün sürdüğünü ifade etmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 406). Günümüzde de ölenin ardından ölü aşı, can aşı, kazma takırtısı, can pidesi vb. isimle günümüzde devam etmektedir (Güngör, 2007: 4). Ölüler kültü kapsamında ağıt yakma, yoğ aş törenleri, ölenin ruhu için yemek ikramı İslam öncesi dönemdeki dini merasimlerdenidir. Müslüman olan Türklerin büyük çoğunluğunda Altay şamanlığının gelenekleri devam etmiştir. Selçuk Oğuzları XI. yüzyılın ilk yıllarında tamamen Müslüman olarak Horasana geçmişlerdir. XV. yüzyıla geçtiklerinde Şamanizm geleneklerini devam ettirdikleri Dede Korkut Hikâyeleri'nden anlaşılmaktadır. Aygır kesip aş vermek, matem töreninde ölen kişinin atının kuyruğunu keserek kurban etmek gibi. Günümüzde Anadolu'da yaşayan Türklerde eski adet ve inançların izlerine rastlanmaktadır (İnan, 2020: 209-210). Toplumların birçoğu kaybettikleri yakınlarının ardından yemek

yedirmişler, ağıtlar yakarak, çeşitli merasimlerle onları yâd etmişlerdir. Bazen de ruhların vereceği zararlardan bu sayede kendilerini korumak istemişlerdir. İslamiyet öncesindeki merasimlerin, geleneklerin çoğunun İslamiyet'in kabulüyle beraber de devam ettiği anlaşılmaktadır.

2.6. Kurban Geleneği

Geleneksel Türk inancında kurban merasimi bulunmaktadır. Tengri adına kesilen kurbanların kemiklerinin kırılmaması da yaygın bir adet olmuştur. İduk sözcüğüyle de adlandırılan kurban ritüeli zaman zaman Türklerin tanrıya istek ve minnetlerini ifade etme aracı olmuştur. İduk, Türklerde mübarek kabul edilen şeylere verilen isimdir. Serbest olarak bırakılan her hayvan ıduk olarak adlandırılır. Bu hayvanın sırtına herhangi bir şey yüklenmez, yünü kesilmez ve sağılmaz çünkü sahibinin üzerine adak kabul edilir (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 31). Yakutçada ıtik, Altaycada ıyık, Sagaycada ızık olarak geçen ıduk sözcüğü Müslüman olan Türklerde unutulmuştur. Başkurlarda bazı göl ve ırmak isimlerine verilmiştir. Abakan bozkırında bu hayvanın üzerinde zaman zaman şaman ayinleri gerçekleştirilir ve hayvan sahibi tarafından bu hayvan tılsım gibi saklanırdı. Yakutçada, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde dini anlayış arttıkça mübarek anlamı verilerek kullanılmıştır. Şamanlar bu hayvanı belli ayinlerde ve törenlerde ruhlara binek olması için salıvermişlerdir. Mübarek ve dokunulmaz kabul edilen bu hayvanlara kadınlar ise asla dokunamazdı (İnan, 2020: 98-99). Salgın hastalıklarda, kuraklık, savaş hali gibi durumlarda tanrıdan yardım için talepte bulunma anlamına da gelen kurban sayesinde tanrı ile bağ kurmuşlardır. İnsanlığın varoluşundan bu yana farklı gerekçelerle hemen hemen bütün toplumlar kurban merasimi gerçekleştirmişlerdir. Böylece kurban sayesinde insanların kutsallarıyla veya tabiatüstü güçlerle bağlantı sağlayabileceklerine inanmışlardır. Kurulan yakınlık sayesinde tanrıların memnun etmeyi düşünmüşlerdir. Bu düşüncenin özellikle ilkel devirlerde olup, tanrının öfkesini yatıştırdığı ve gazabını ortadan kaldırdığı fikrine inandıkları düşünülebilir.

Eski Türklerde uygulanan en köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için kergek, kereh, kudayı, Allahlık, itik, ıyık, yağış ve tapış kelimeleri kullanılır. Kanlı kurban ibadetinin oldukça önemli ve yaygın olduğu görülmektedir (Güngör, 2007: 2). Kanlı ve kansız şekilde olan kurban ibadeti genellikle ruhlar için, günümüzde ise şükran ve kefare

maksadıyla gerçekleştirilmiştir. Tengri'ye sunulan kurbanlar kutsal sayılmış ve kemiklerinin kırılmaması uygun görülmüştür. Tanrı rızası için kurbanların etleri komşulara dağıtılmış ayrıca pişirilerek muhtelif yerlerde insanlara ikram edilmiştir. Bu adet bugün Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de bulunmaktadır (Güngör, 2007: 3-4). Ayrıca kansız kurban olarak da adlandırılan geleneksel Türk inancı içerisinde yer alan bir başka uygulama da mevcuttur. Hemen hemen Anadolu'nun her yerinde var olan uygulamaya göre insanlar dileklerinin gerçekleşebilmesi için ağaçlara bez ve çaput bağlamaktadırlar. Ağaçlara bağlanan bezler onlara göre basit bir bez parçası olmayıp vücutlarının bir bölümünü temsil etmektedir (Güngör, 2007: 6). Kansız kurbanlara diğer örneklerde saç (libation), tösleri (ongon) yedirme (ağızlarını yalama), yalma (ağaçlara ve şaman davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma ve şarap serpmeye gibi törenlerdir. En önemli kansız kurbanlar ise ruhlara bağışlanan başı boş salıverilen hayvanlardır (İnan, 2020: 98). Dini ibadet olarak zamanında kabul gören bu uygulamalar, düğünlerde saç yapılması veya darısı başımıza söyleminin yaygınlaşması gibi günümüze değin gelenek ve görenek şeklinde devam etmiştir.

Hunlar da her sene eski vatanları olan Shandinshan sıra dağlarındaki Hanyuan Dağı'nda Tengri'ye kurban kesmişlerdir. Hun hükümdarları Çin'le yaptıkları sözleşmeleri Hun Dağı adlı bir dağın tepesinde kurban kesip ant içerek teyit etmişlerdir. Orta Asya'nın diğer kavimleri de Çin kaynaklarına göre yüksek dağ tepelerinde Tengri'ye kurbanlar sunmuştur. Altaylı Şor ve Beltirler de Tengri adına yüksek dağ tepelerinde ayinlerle kurbanlar sunmuşlardır. Bu ayine ise tengere-tayıg (yani tanrı-gök kurbanı) denmiştir (İnan, 2020: 49-50). Türk kavimleri arasında çok yaygın olmadığı halde Proto-Bulgarlar ve Kıpçaklarda insan kurbanının varlığına dair aktarılan birtakım rivayetler de bulunmaktadır (Gökbel, 2002: 183). Türklerin tarih boyu dini yaşantılarında tanrıya kurban sunma uygulamalarının bulunduğu, bu merasimleri de çeşitli şekillerde gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Kimi zaman tahıl, kimi zaman bitkiler, para ve hayvanların kurban edildiği, hatta kimi zaman da insanların kurban edildiği düşünülmektedir.

Türklerde en önemli kanlı kurban ise at kurbanıdır. Daha sonra ise koyun vardır. Kazak ve Kırgızların destanlarında sığır kurbanlarına yer verilir. Eski dönemlerde genellikle erkek hayvanlar kurban olarak tercih edilmiştir. Oğuzlar kurban olarak attan aygır, koyundan koç, deveden buğra kesmişlerdir. Kırgız-Kazak folklorunda töbelbaytal (altında beyaz olan genç kısrak) tanrı ve ruhlardan beğenilen kurbanlardır. Manas Destanındaki kahramanlar da ak boz kısrak kurban etmişlerdir. Doğu Türkistan'ın şehirli ve çiftçi halkı

arasında tavuk kümes hayvanları kurban edilir. Kurbanlık hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklerle de verilmezdi, ya bir yere gömülür ya da ateşte yakılırdı. Kimi zaman yapılan ayın sonrasında bir kap içine konulan kurban kemikleri kayın ağacına asılırdı. Yaygın olan bir adete göre de kurban edilen atın kafatası bir sırık üzerine konulurdu. Altaylıların baydara, Yakutların tabık adını verdiği âdete göre ise kurban edilen atın derisi bir sırığa geçirilip at şeklinde asılırdı. Verbitskiy'e göre Altaylılarda her ruha ve tanrıya kurban ayini farklı şekillerde yapılır. En uzun süren ayın büyük ruh Ülgen adına yapılırdı (İnan, 2020: 100-102). Türklerin İslamiyet öncesindeki inanışları arasında kurban merasimlerinin varlığına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. İslamiyet'te de kurban ibadeti yer almaktadır. Mevcut olan benzerlikler sebebiyle Türklerin inançları ile İslamiyet arasında bağ kurulmuştur.

İslamiyet'te ise kurban ibadeti Allah'a ulaşmanın vesilelerinden kabul edilmiştir. Esasında kurban ile maksat kan akıtmanın ötesinde Allaha yaklaşma ve yakınlık vasıtası olarak idrak edilmiştir. Yaratıcıya yaklaşmak için kesilen kurban ile hedeflenen esasında kurbiyettir. Bu sözcük yakın anlamına gelir. Tasavvuf terimi olarak ise genellikle karşıtı olan uzak (bu'd) sözcüğü ile birlikte ifade edilir. Mekân, zaman, mesafe, mensubiyet açısından yakınlık veya uzaklık olarak değerlendirilebilir. Kur'an'da daha çok manevi yakınlığı veya uzaklığı belirtmek için kullanılır. Sufiler de kurb sözcüğünü ibadetlere ve taatlere yakınlık, bu'd sözcüğünü ise uzak kalmak olarak kabul etmişlerdir (Ateş, 2002: 432). İslam inancına göre Hz. Âdem'in iki oğlu Habil ile Kabil arasında anlaşmazlık çıktığında babaları onlardan ikisinin de Allah'a kurban sunmalarını istemiş ve kurbanı kabul edilenin haklı olacağını bildirmiştir. Gökten inen bir ateşin kurbanı yakması kurbanın kabul edildiğini göstermiştir (Maide 5/27; Al-i İmran 3/183). Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim'e itaati sonrasında ilahi bir armağan olarak gönderilmiş bir hayvanın boğazlanmasını istenmiş, fakat insanın kurban edilmesine razı olunmamıştır. Nitekim Hz. İsmail belli bir yaş olgunluğuna eriştiğinde babası ona rüyasında kendisini kurban ederken gördüğünü söylediğinde Hz. İsmail babasına itaat edeceğini söylemiş, sonrasında ise oğluna karşılık kurban edilmek üzere kurbanlık bir fidye verilmiştir (Saffat 37/102-107). Kur'an ayetlerinden anlaşıldığına göre kurban, şartları uygun olanların yılın belli bir vaktinde yerine getirebileceği meşru bir ibadet ve ilahi bir hükümdür. Asırlardır Müslümanlar tarafından uygulanarak devam ettirilmiş ve beraberinde dini bayram olarak kutlanmıştır. Bu ibadetin yerine getirilebilmesi için de uygun hayvanın kesimi yine kurban maksatlıdır. Kurban kavramı tek başına kesim yapmak, kan akıtmak, can almak gibi sığ bir algı ile anlaşılamaz. Kurban kutsal bir ibadet olarak gerçekleştirilir. Neticede insanın amacı yaratıcısına yakın olmaktır. Çoğu Türk toplumunda kurban

merasiminin var olup ve bu merasimlerin Tengri adına gerçekleştirilmiş olması İslamiyet ile benzerlik taşıdığına düşünülmesine neden olmuştur.

2.7. Yada Taşı İnanişi ve Yağmur Duası

Geleneksel Türk inancına göre Türk Tengrisi Türklerin atasına yada taşı adı verilen sihirli bir taş hediye etmiştir. Türk kavimleri onunla istenildiği takdirde yağmur, kar veya dolu yağdırıp, istenildiğinde rüzgâr ve fırtına meydana getirebilirlerdi. Her dönemde Türk şamanlarının ve komutanlarının elinde bu taş bulunmuştur. Yada taşı hakkındaki ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmıştır. Bu taş çeşitli Türk lehçelerinde farklı şekillerde telaffuz edilir. Yakutçada sata, Altaycada cada, Kıpçak grubu lehçelerde ise cay olarak söylenir (İnan, 2020: 163). Kaşgarlı Mahmud, yat olarak zikredilen bu taşlarla kehanette bulunulduğundan, yağmur ve rüzgâr gibi hadiseler meydana getirildiğinden bahseder. Türklerin ayrıca bu taşı iyi bildiğini, kendisi de bizzat gözüne önünde bir yangının söndürülüşüne ve yaz mevsiminde karın yağmasına şahitlik ettiğini ifade etmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 349). Ebu Zeyd el-Belhi de Tokuz-Oğuzlar (Uygurlar) arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğundan söz etmiştir (Şeşen, 1985: 194). Ebu'l-Abbâs İsa b. Muhammed b. Mervezi, Türklerin istediği zaman kar veya yağmur yağdırabildiklerinden söz etmiştir (Şeşen, 1985: 137). Yada taşına İslami kaynaklarda yağmur taşı ve cada taşı adı verilmektedir (Köprülü, 1925). İslam alimlerinden de yada taşının özelliğine inananlar olmuştur. Ebu'l-Abbâs'ın bildirdiğine göre Abbâsi halifesi Me'mun'un bu taş ilgisini çekmiş, Nuh b. Esed'i araştırması için görevlendirmiştir. Araştırmalar neticesinde cada taşı hakkında söylenenlerin doğru olduğu, fakat sebebinin ise anlaşılamadığı kendisine söylenmiştir. Türkistan'da Timurlular ve Özbekler döneminde de yazılan çeşitli eserlerde bu taştan bahsedilmiştir (İnan, 2020: 164-165). Ancak aksini düşünenler de mevcuttur. Kitabü'n-Nuhâb'ta bu konudan bahsedilir. Karluk vadisinde veya Var çölünde kırmızıya yakın siyah renkte olan yağmur taşı hakkında çeşitli hikâyeler bulunmaktadır. Karlukların rivayetlerden ibaret olan haklarındaki bilgilere göre Peçenek ülkesi ile Karluk ülkesi arasında doğu ile batı arası kadar geniş bir mesafe vardır. Müellif, Türklerden birinin bu taşın bir parçasını kendisine hediye ettiğini ve bu taşı kendisinin itirazsız kabul edeceğini ve memnun olacağını düşündüklerinden bahseder. Ayrıca taşı kendine hediye eden kişiden bu taşla normal şartlar altında ve kendisinin istediği zamanda yağmur yağdırmasını talep

etmiştir. Yağmurun zaten yağacağı zamanda yağdıracaksa eğer taşı alıp onu kendisinin de gerçekleştirebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine taşı hediye etmek isteyen adamın taşı bir suyun içine batırdığını, yüksek sesle bazı sözleri tekrarlayarak taşı havaya doğru fırlattığını, ancak bir damla dahi yağmurun yağmadığını belirtmiştir. Kendisi bu konuda anlatılan çok sayıda hikâyenin yaygın olmasını garip karşılamaktadır (Şeşen, 1985: 199). Yada taşı hakkında anlatılan hikâyelerin çoğunda sonu gelmeyen muharebelerde gücü elinde bulundurmak ve muharebenin seyrini değiştirmek için bu taşın kullanıldığından bahsedilmiştir. Tılsımlı ve gizemli olduğunu düşündükleri bu taş çok uzun süre Türklerde önemini korumuştur. Aynı bölgede uzun yıllar yaşayan toplumlar mevsimsel değişen hava durumlarından haberdar olmaktadır. Yılın belli dönemlerinde gerçekleşen iklimlerdeki değişiklikler aynı zaman dilimlerine rastlayabilir. Bu bilgiye sahip olanlar Yada taşı ile hava olaylarını ilişkilendirmişlerdir.

İslamiyet'te kuraklık zamanlarında Allah'tan yağmur yağdırması niyazıyla yağmur duasında bulunulurdu. Yağmur duası istiska terimi ile açıklanır. Kur'an-ı Kerim'de istiska konulu ayetler yer alır. Bunlardan biri Hz. Musa'nın kavminin kendisinden su talebinde bulunduğu, diğeri ise Hz. Musa'nın kavmi için Allah'tan su istediği ve Allah'tan gelen emirle asasını taşa vurmasıyla on iki pınardan suyun fışkırdığı hadisedir (Araf 7/160; Bakara 2/60). Ayrıca, Hz. Hud'un ve Hz. Nuh'un halklarının üzerlerine bol yağmur gönderip, bolluk, bereket ve güç vermesi için Allah'tan af talebinde bulundukları ayetlerdir (Hud 11/52, Nuh 10/12). Hz. İbrahim'in de çocuklarına ilahi isimlerle istiskada bulunmalarını ve yardım istemelerini öğrettiği rivayet edilir. Bütün din ve inanışlarda yağmur; bolluk, bereket ve tanrı lütfu olarak kabul edilmiştir. Aksi olan kuraklık da bir nevi tanrının cezalandırması sayılmıştır. Yağmur yağması için yapılan merasimler oldukça eskilere dayanır. İlkel kültürlerde yağmur yağdırma merasimleri genellikle hayvan kurban edip kanını toprağa dökme şeklinde yapılmıştır. İbn Sad, Hz. Muhammed'in çocukluğunda dedesi Abdulmuttalib ile birlikte yağmur duasına çıktığını rivayet eder. Peygamberlik vazifesinin verilmesinden sonra da Allah Resulünün yağmur duası yaptığına dair hadisler mevcuttur. Buhari'den aktarılan bir rivayette cuma hutbesinde kuraklıktan şikâyet edilerek Hz. Muhammed'den yağmur için dua etmesi istendiğinde ve dua ettiğinde henüz minberden dahi inmeden yağmurun yağdığından bahsedilir. Cami içinde veya şehrin dışına çıkılarak yapılan yağmur dualarında bazen halkı duaya davet etme amaçlı hutbe okunmuş, bazen de sadece dua ile yetinilmiştir. Nitekim Buhari'den nakledilen bir başka rivayette Hz. Muhammed'in sahabe ile birlikte yağmur duasına çıktığı, kibleye doğru iki rekât namaz kılarak giysisini

ters çevirdiği aktarılır. Neticede İslam toplumlarının sünnet olarak kabul ettikleri yağmur duası, bireysel veya toplu şekilde, cuma namazı veya herhangi bir namazdan sonra veya şehir dışına çıkılarak da edilebilir (Baktır, 2001: 382-383). Günümüzde Anadolu’da bazı bölgelerde yağmur duasına çıkmaya niyet edildiğinde yaşlıların duasını almaya öncelik verilir. Bu durum yağışın gelmesi, duanın tamam olması için oldukça önemlidir. Benzer durum Atalar kültüründe de yer alır. İnancın temelinde son derece kutsal kabul edilen büyükler ve onların ruhlarına saygı vardır. Dede Korkut hikâyelerinde de yer alan toplumun sıkıntılarını çözüp rehberlik etmedeki anahtar rolü üstlenen olgun büyükler bulunur (Gökçimen, 2010: 151). Geçmişten günümüze kuraklık olduğu dönemlerde yağmurun yağması için aynı yerleşim bölgesinde yaşayanlar topluca yağmur duasında bulunmuşlardır. Toplumun büyüklerine hürmet edildiğinden önce onların gönülleri alınmış ve dualar edilmiştir. Toplumun birliğini ve beraberliğini de sağlayan bu ibadetler ile yağmurun yağacağına inanılmıştır. Yada taşı da yağmur duasına benzer amaçlar için kullanıldığından iki inanç sistemi arasında benzerlik olarak görülebilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERİN BENİMSEDİKLERİ DİNİ İNANÇLAR

İkinci bölümde eski Türk inançlarıyla İslamiyet arasındaki benzerlikler ortaya konulmuştur. Bu bölümde ise İslam alimlerinin gözünden Türk inançları hakkında değerlendirmelere yer verilecektir. Bilindiği gibi yeryüzünde ortaya çıkan tüm dinler mana ve şekil yönünden farklılıklar gösterir. Ortak özellikleri ise daha çok toplumsal hayata dair düzenlemeler içermesi, kurallar ve birtakım normlar getirmesidir. İnsanın ve toplumların inanma ihtiyacı fitratı gereği olabilmiştir. Güvende hissetme, kendinden güçlü bir varlığa yönelme, çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması gibi. Ayrıca insan tabiatı gereği manevi ihtiyaçlarını giderebilecek bir yaratıcıya ihtiyaç hissedebilmektedir. Toplumların manevi dinamiklerinden olan dini inançları ve yaptıkları seçimler onların yaşam biçimlerini de doğrudan etkilemektedir.

3.1. Eski Türk İnanç Sisteminde Tengri'nin Konumu

Türklerin inançları ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında tek tanrı inancının bulunduğu, bu tanrının da Tengri ve Tengere gibi isimlerle adlandırıldığı bilinmektedir. Türkler hüküm sürdükleri geniş coğrafyada benimsedikleri konar göçer yaşamın etkisiyle pek çok farklı dinin tesirinde kalmıştır. Ancak İslamiyet'in kabulüne değin genel anlamda Tengri inancına sahip olmuşlardır. Yazılan eserler ve yapılan araştırmalar ilk Türk inancının Tengri inancı olduğunu düşündürmektedir. Türklerde tek tanrı inancının varlığını örneklendirenlerden biri İbn Fadlan olmuştur. Ona göre Oğuzlarda içlerinden biri zulme uğradığında veya hoşlanmadığı herhangi bir şey gördüğünde başını gökyüzüne kaldırıp bir tanrı derdi. İbn Fadlan bir tanrı kavramını Arapça karşılığı olan Vahid, Allah sözü ile açıklamıştır. Böylelikle bir tanrı değerlendirmesinde bulunmuştur (Şeşen, 2022: 10). Hemen hemen bütün Türk boyları arasında adına kurbanlar sunulan Tengri, kutsal kabul edilen diğer varlıkların üzerinde değer görmüştür. Varlık gösterdikleri dönem itibarıyla kendilerine has bir inanç sistemi meydana getiren Türkler adeta göğü sembolleştirerek tek tanrı inancını benimsemişlerdir.

Çin, İslam ve Batı kaynaklarında her ne kadar kısa ve dağınık olsa da ilk Türk inançları hakkında oldukça bilgi bulunmaktadır. Bu konu araştırılırken İskit ve Hunların

dönemlerinden itibaren Doğu Avrupa'nın ve Orta Asya'nın bütün olarak değerlendirilmesi sağlıklı sonuçlara ulaştıracaktır. Çinli vakanüvisler çağdaş Yakut ve Altaylılarda Tengri inancının yer-su, atalar kültü, ölüm kültü gibi inanışlarla son döneme kadar devam ettiğini bildirmektedirler. Ayrıca Çin kaynaklarında Orta Asya Şamanizmi'nin Tengri, güneş, ay, yer, su, atalar kültü ve ocak kültlerinden meydana geldiğinden bahsedilmiştir (İnan, 2020: 1-2). Şamanizm, Tengri inancı merkezinde olmak üzere Türkler arasında varlık göstermiştir. Bünyesinde oldukça renkli bir kültürü barındıran Şamanizm tarih öncesi çağlara dayanır. Bu inancın merkezinde birtakım ruhlarla bağlantının sağlandığı, tabiatın dengesinin korunmaya çalışıldığı da görülmektedir. Günümüzde ise bazı uygulamaları halen devam ederek Türk kültür hayatına zenginlik katmaktadır.

3.1.1. Atalara Duyulan Saygının İnanç Boyutu

Türkler ata ruhlarının onları koruduğu inancını taşıdıklarından, onlar için özel mezarlar, cenaze törenleri düzenlemişlerdir. Özellikle baba hâkimiyetinin esas olduğu aile yapısına sahip Türklerde ölüm sonrası babanın yani atanın ailesini korumaya devam ettiğine inanılmıştır. Türkler ölen yakınlarının hatıralarını yaşatmak adına töz gibi birtakım etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. Altay, Tuva, Hakas, Saha ve genel Sibiry coğrafyasındaki kamların şekil verdikleri bazı nesnelere töz (töz), iyekil veya emeget demişlerdir. Türklerin esasında töz adını verdikleri bu heykelcikler ile atalarının hatırasını yaşatmak istedikleri anlaşılabılır. Bazı yazılı vesikalarda bu babamın tözü veya bu anamın tözü şeklindeki açıklamalar bunu gösterir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eserinde; bir kişinin oğlu, kızı veya bir yakını öldüğünde onun sureti (kugurcak) yapılarak evinde bulundurulduğundan, ara sıra sevildiğinden bahsedilmektedir. Hatta zamanla bu heykelciklerin önüne yiyeceklerinin ilk lokmalarını bırakmışlar ve farkında olmadan da puta tapıcılığa başlamışlardır (Gömeç, 2019: 39-40). Bozkır hayatının yaşandığı dönemde Türk kültür hayatının önemli unsurlarından biri atalar kültü olmuştur. İnanca göre Türkler ölen büyüklerinin ruhlarının onlarla beraber kalmaya devam ettiklerine, hala etkileşimlerinin sürdüğüne inanmışlardır. Atalarıyla bağının sürdüğünü var saymaları ruhun ölümsüzlüğüne olan inançlarıyla açıklanabilir. Ev biçiminde hazırlamış oldukları kurgan adı verilen mezarlar da ölümden sonra bir hayatın daha olacağına inandıklarını düşündürmektedir. Bu

durum da ata ruhlarının hala onlarla birlikte olmaya devam ettiğine inanmalarına neden olmuştur.

3.1.2. Tabiat Kuvvetleri ile Kurulan Manevi Etkileşim

Türk toplumlarında tabiat kuvvetlerine olan inancın şekillenmesinde; gök gürültüsü, yıldırım, yanardağ, ateş, fırtına gibi doğal hadiselerin karşısında hissettikleri korku, hayret gibi duygulara istinaden bu tabiat kuvvetlerine kutsiyet atfetmeleri etkili olmuştur (Kafesoğlu, 2002: 298). Kayın ağacı ve bazı ağaçlar da eski Türkler arasında kutsallaştırılmıştır. Öyle ki Tengri'ye atfedilen kurbanlar kayın ağacının altında sunulmuştur. Orman kültürünün varlığına da işaret eden bu uygulamalardan anlaşılan ormanın, ağaçların bereketi ve bolluğu temsil ettiği ve dolayısıyla da kutsal kabul edildiğidir. Orman kültürü eski Türk inançlarını meydana getiren Yer-su anlayışı içinde yer alır. Üzerinde insanların yaşadığı bir yeryüzü ve insanlara yardımcı olan ruhlar topluluğu var sayılır. Orhun Yazıtları'nda kutsal varlık olarak geçen Yer-su inancına göre burada on yedi ulu han toplanmaktadır. Yeryüzünde mevcut bulunan ağaçların en büyüğü sayılan bir çam ağacı Ülgen'in bulunduğu yere kadar yükselmektedir. Yazıtlara göre de eski Türk kültüründe ağaç ve orman kutsal sayılır. Yazıtlarda ayrıca Türklerin Ötüken bölgesinden ayrılmaları halinde çeşitli belalarla karşılaşacakları, kalmaya devam ettikleri takdirde ise sıkıntıya düşmeden huzurlu bir ömür sürdürecekleri ifade edilir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de İslamiyet'i kabul etmeden önce ağaca tapan bir kavimden söz edilir. Yer-su anlayışı içinde yer alan orman kültürü, Türk ve Moğollar dışında çeşitli kavimlerde farklı adlarla anılmaktadır. Bu halklar her ormanın, her dağın ve her korunun bir sahibi olduğuna inanırlar. Tabgaçlar bahar aylarında, taş ev şeklindeki tapınaklarının içinde atalarına kurban sunarlardı. Sonra ise etrafına kayın ağacı dikerlerdi ve böylece kutlu ormanlar meydana gelirdi (Özarslan, 2003: 95-97). Göktürkler ve Uygurlar ormanla kaplı Ötüken Dağı'nı (Ötüken Yış) kutsal kabul etmişlerdir. Iduk (kutsal) kabul edilip koruma altına alınmış ve bu mekânlarda ağaç kesimi de yasaklanmıştır (Güngör, 2007: 1). Eski Türk dini inancında Tengri ve ata ruhlarının yanı sıra çeşitli tabiat kültürlerinin varlığına inancın da yaygın olduğu görülmektedir. Kâinatı da iyi ve kötü çeşitli ruhların ve birtakım gizli güçlerin bulunduğu bir yer olarak düşündükleri de anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tek tanrı inancını sürdüren Türkler kutsal olarak gördükleri

ateş, su gibi unsurları ilah gibi görmemişler ve yardımcı tanrılar olarak kabul etmişlerdir. Kutsallaştırdıklarını ve saygı gösterdiklerini düşünmek de mümkündür.

Tabiat kültleri arasında olan ateş kültü de Türkler arasında önemli bir yere sahiptir. Temizleyici ve kutsal bir güç olarak kabul ettikleri ateşe saygı gösterilmiştir. Ateş ruhu için okunan şaman ilahilerinde aile ocağı kültü ile ateş kültünden bahsedilmektedir. Şaman dualarında geçen atamızın yaktığı ocak ifadelerinden bu konunun atalar kültü ile de bağlantılı olduğu anlaşılabılır. Orta Asya Türkleri arasında ateşe bakıp fal açma âdeti yaygın olmuştur. Şaman ayinlerinde de okunan manzum dualarda ateş ruhuna gündüzleri kendileri için çalışan otuz dişli, kırk dişli kayın anam diye seslenmektedirler. Ateş ruhunun gecenin karanlığında onları kötü ruhlardan koruduğundan ayrıca ulusun koruyucusu olup, sürülerinin bekçisi olduğundan söz edilir. Ateş ruhuna hitap edilerek onun aydınlık olan gecelerde masum çocuklara benzediğinden, karanlık gecelerde ise al bir kısrak üzerinde saçlarını dalgalandırarak dans eden genç kızlara benzediğinden bahsedilir. Ayrıca onun, kutsal sayılan altın yapraklı kayın ağacının gölgesinde dinlendiği ve dokuz köşesi olan bakır bir evde oturduğu da söz edilmektedir (İnan, 2020: 69). Dünya üzerinde güç sahibi olabilmenin ve tabiat üzerinde hâkimiyet kurabilmenin bir gereği olarak ateş ve su gibi birtakım tabiat kuvvetleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Günlük hayatta bütün tehlikelere karşın var olabilmek ve güçlü kalabilmek ihtiyacının da bir tezahürü olarak ateş gibi çeşitli kuvvetlere farklı bir anlam yüklemişlerdir.

Orhun Yazıtları'nda Iduk Yer-su (mukaddes yer ve su) kavramları ile koruyucu ruhları ve vatanı ifade edilmiştir. Tonyukuk Yazıtı'nda vatanın korunmasında Yer-su ruhlarının rolü belirtilmiştir (Tengri, Umay, Yer-su basa berti). Eski Türk yazıtlarında dağ, su, ağaç, orman, kaya kültleri Yer-su adı altında toplanmıştır (İnan, 2020: 49). Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Said el-Mağribi, Kitabü'l-Coğrafya adlı eserinde Etil nehrinin batısında Kumanların yıldızlara ibadet ettiklerini ve onlardan ahkâm çıkarttıklarını, Kumanların da doğusunda yer alan Peçeneklerin ise ölülerini yaktıklarından bahsetmiştir (Şeşen, 1985: 194). Türkler, Tengri inancı çerçevesinde yaratıcı kabul edilen ve tek tanrı olduğu düşünülen Tengri'nin yanı sıra; su, orman, dağ, ateş, güneş, ay ve yıldızlar gibi kült olarak değerlendirilen öğeleri de kutsal görüp saygı göstermişlerdir. Yer-su kültü de Türklerin İslamiyet öncesinde özel bir anlam yükledikleri kuvvetlerdir. Nehir, göl gibi su kaynaklarının içinde kutsal olarak gördükleri ruhların bulunduğu inanmışlardır. Ve bu inanışları daha sonra benimsemiş oldukları çeşitli dinlerin bünyesinde de sürdürmüşlerdir.

Türkler, kutsal kabul ettikleri su, orman, dağ, ağaç ve kaya kültürünün kendi hayatlarına bir düzen getirdiğine ve ihtiyaçları olması halinde kendilerine yardımcı olacaklarına inanmışlardır.

Müslüman alimlerden Ebu Abdurrahman el-Endülûsi, Türklerin bazılarının putperest olup kimilerinin de güneşe taptığından söz etmiştir (Şeşen, 1985: 194). Ateş ve su kültürünün varlığına dair şahit oldukları inançların yansımalarını, Türkler ateşe ve suya tapıyor şeklinde yorumlanabilmiştir. Alimlerin çoğunluğu çoktanrıcılığın, dolayısıyla putperestliğin yaygın olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır. Zira yıldızların, güneşin, dağların, bazı ağaç türlerinin ve çeşitli hayvanların Türkler tarafından secde edilen ve tapınılan varlıklar olduğunu gözlemleyerek böyle bir neticeye varmışlardır.

3.1.3. Dağların Önemi ve Dağ Kültü

Hunlar her yıl Tengri'ye eski vatanları olan Şan-din-şan sıra dağlarındaki Hanyuan dağında kurban kesmişlerdir. Ganzuanshan Dağı da Hunların kutsal dağlarından. Gerdizi'ye göre Türkler dağları tanrı makamı olarak görürlerdi. Orta Asya dağlarının çoğu mukaddes, büyük ata, mübarek gibi sıfatlarla anılmıştır. Her boy veya oymağın kendine has mukaddes bir dağı bulunurdu. Cüveyni'nin tespit ettiği bir Uygur efsanesinde Kuttag adında Uygurlara saadet ve bolluk sağlayan mukaddes bir dağları vardır. Altaylı Şamanist boy ve oymakların hepsinin ilahilerinde Altay sıradağları zikredilir. Altaylılarca mukaddes sayılan dağların bazıları; Ekitag, Sogol, Palmir, Akkaya, Ene, Kadınbaşı-Üçsürü, Karatag, Çaptıgan, Ülgen, Aysu, Karahan adlı dağlardır. Ayrıca Hangay ve Tannu-Ola da eski Türkler tarafından takdis edilen dağlardır. Bütün dünyanın ruhlarla dolu olduğuna inanan Şamanistlere göre dağlar, ırmaklar canlı nesnelerdendir. Onlara göre duyan, konuşan, evlenen, çocuk sahibi olan varlıklardır. Bazı şaman dualarında ruh-tanrı sıfatıyla bizzat Altay'a dua edilmektedir. Dağın ruhu bulunduğu inanmakla birlikte dağın kendisine de bizzat ibadet etmişlerdir. Zira dağın canlı ve onları duyan bir varlık olduğuna inanmaktaydılar (İnan, 2020: 49-52). Eski inançlar çerçevesinde dağlar tanrı makamı olarak kabul edilip kutsallaştırılsa da örnek dua metninden de anlaşıldığı üzere tanrı gibi değerlendirilip hitap edilmiştir. Eski Türk inançlarında Yer-su kültürü imparatorluklar döneminde vatan kültürü derecesine yükselmiştir. Orhun Yazıtları'ndan da anlaşılan bu konu, Göktürkler tarafından "Iduk-Yer-su" (mukaddes Yer-su) olarak ifade edilmiştir. Vatan kültürü olarak temsil edilen yerler Ötüken ve Budun inli

dağları ve ormanlarıdır. Bu kültler Türk yazıtlarında ıduk (mübarek, mukaddes) sıfatıyla birlikte Tamag Iduk Baş, Iduk Baş gibi dağ, orman ve su adları ile geçmektedir. Hunlar devrinden bu yana Orhon Irmağı kaynaklarında ve çevresinde bulunan dağlar da çeşitli Türk toplulukları için ortak kült kabul edilir (İnan, 2020: 49-50). Türk inançları arasında dağlarla ilgili benimsenmiş olan inançlar da vardır. Son derece yüksek olmaları ve göğe olabildiğince yakın bulunmaları sebebiyledir ki ulu ve yüce kabul edilmişlerdir. Göğü de mukaddes kabul edip Tengri mekânı olarak gören Türkler, gökyüzüne ve Tengri'ye yakın olabilmek adına dağlara özel bir anlam yüklemişlerdir.

3.2. Türkler Tarafından Benimsenen Diğer Dini İnançlar

Türklerin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren Tengri inancı ve Şamanizm inancı birçok Türk toplumunun bünyesinde var olmuştur. X. asırda İslamiyet'in kabulü öncesinde Türk halkları arasında dini inanç farklılıkları görülmekteydi. Göçebe hayat tarzını benimseyen ve Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar yaşayan Türkler milli din ve kültürlerini devam ettirmişlerdir. Hazar bölgesinde, Doğu Türkistan'da ve Maverâünnehir bölgesinde yerleşik bir hayat sürdüren Türkler ise bu coğrafyada etkin olan Maniheizm, Budizm, Musevilik ve Hristiyanlık gibi dinlerin etkisinde kalmışlardır (Turan, 2002: 291). Orta Asya'dan yapılan göçler sonrasında Türkler dünyanın çeşitli coğrafyalarına yayılıp buralarda yaşayan milletlerle kültürel etkileşimlerde bulunmuşlardır. Kendi kültür ve inançlarını da taşıdıkları gibi bu bölgelerde var olan kültür ve inançlardan da etkilenebilmişlerdir. Etkilendikleri dini inançlardan fitratlarına uygun düşmeyenleri kısa sürede terk edebilmişler ancak kimi zaman da benliklerinden uzaklaşarak tamamen benimsedikleri inanç ile özdeşleşmişlerdir.

3.2.1. Budizm

Güney Kazakistan ve Yedisu çevrelerinde erken Orta Çağlarda yaşayan Türkler arasında Tengri, kutsal dağ, yer-su, Umay gibi inançların dışında Zerdüşçülük, Budizm, Hristiyanlık gibi dinler de yaygınlık göstermiştir (Türk, 2018: 145). Yaşadıkları bölge ve dönem itibarıyla etkileşimde bulundukları toplumlarda hâkim olan inanışlardan, kültürel

yaşantılardan etkilenmişlerdir. Türklerin bir kısmının benimsediği Budizm, geleneksel Türk inançlarından farklı özelliklere sahiptir.

Budizm, milattan önce VI. yüzyılda Hindistan'da kast sistemine muhalefet ederek ortaya çıkan ve Batı dillerinde Buda'nın kurduğu dinin adıdır. Sosyal sınıfları kabul etmeyerek insanları eşit görüp, tüm canlılara karşı sevgi ve şefkat besleyen, duyguların yönetilmesi gerekliliğine inanan prensiplere sahiptir. Kendilerine has inanç esasları olan, kutsal metinleri ve mabetleri bulunan bir dini yapıdır. Çabuk yaygınlık gösteren özelliğiyle Budizm günümüzde Hindistan, Çin, Mançurya, Moğolistan, Seylan, Tayland, Burma, Kamboçya, Laos, Doğu Bengal, Vietnam, Bhutan, Birmanya, Singapur, Malezya, Tayvan, Kore ve Japonya gibi Asya ülkelerinde geniş kitlelerce benimsenmiştir. Buda lakaplı Budizm'in kurucusunun adı Siddhartha Gautama'dır. Saray eğlenceleri içinde bir prens olarak yetişirken yirmi dokuz yaşında bir keşişten etkilenmiş ve hayatı tamamen değişmiştir. Hayatında bir dönüm noktası yaşayarak sahip olduğu her şeyi terk etmiş ve insanlara vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Keşişlerini dünyaya barışı, sevgiyi ve hikmeti yaymakla görevlendirmiştir. İnsanların yaşadıkları ızdırapların temelinde arzu ve ihtirasların olduğunu, bu durumun tenasüh ve ölüme neden olduğunu, çaresinin ise fani işlerden sıyrılarak Nirvana'ya ulaşmakla mümkün olacağını telkin etmiştir (Tümer, 1992: 352). Aşoka döneminde Hindistan'ın tamamına yakını Budizm'i benimsemiştir. Budizm'de gerçek mutluluk, tenasühle tekrar tekrar ıstıraplı hayata gelmekten kurtulmak ve ancak Nirvana'ya ulaşmakla gerçekleşebilir. Budizm'in Türkmenistan'a girmesinin de Aşoka zamanında gerçekleştiği öne sürülür. (Tümer, 1992:354). Tüccarların ve Budist rahiplerin etkin rol oynamasıyla Türkler arasında Budizm benimsenmeye başlamıştır. Ancak Türkler tarafından kısmen benimsenen inançlar arasında yer almaktadır.

Cüveyni, Budistlerin din adamı olarak kabul edilen toyınların kitaplarına nom (Budistlerin dharması) adı verildiğinden bahseder. Ona göre bu kitap toyınların sözlerini içerir. Muhteviyatında batıl hikâye ve rivayetler bulunmakla birlikte eziyet, zulüm gibi şeylerden sakınmak, insanlara ve hayvanlara karşı iyi davranmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek gibi bütün peygamberlerin dinlerine de uyum sağlayan nasihatler de yer alır. Bunların dini inançları çok çeşitliliğe sahipse de neredeyse tamamında tenasüh inancı hâkim durumdadır. Bu inanç çerçevesinde binlerce yıl önce ortaya çıkan insanlardan hayırlı işlerde bulunanların ve ibadetle meşgul olanların ruhları yaptıkları işlere göre sınıflandırılır. Hak etmişse padişahlık, emirlik, dervişlik gibi makamlara kavuşur. Kötülük yapanların, halka

eziyet edenlerin, adam öldürüp hırsızlık yapanların ruhu ise haşerelere, vahşi ve yırtıcı hayvanlara girerek azap çeker. Fakat bu inanç gerçeklikten uzak olup cehalet sebebi olsa da onlar buna inanmaktadırlar (Cüveyni, 1998: 105-106). Türkler tarih boyu çeşitli dinlerin tesirinde kalmışlardır. Boylar arasında dahi farklı dini inançlar var olabilmiştir. Esnek bir bakış açısına sahip olduklarından da çok sık din değiştirmişlerdir. Ve daha çok yaşam biçimlerine uyan dinleri tercih etmişlerdir. Bu nedenle kabul edilen kimi dinler yalnız idareci sınıf tarafından benimsenirken halk tarafından kabul görmediği de olmuştur. Türkler arasında Budizm'in varlığı farklı dönemlerde ve coğrafyalarda olmuştur.

Reşidüddin'in Oğuznamesi'ne göre Tokuz-Oğuz (Uygur) ve Karlukların yabgu ve hanları Budizm'i benimsemişlerdir. Talas dolaylarında yaşayanlar tersa yani Maniheizt veya Hristiyan olmuşlardır. Otrar ve Yengi Kent'teki Kanglı hanları ise Budist olmuşlardır. Ebu'l-Gazi'ye göre Talas ve Balasagun'daki İl-Tegin'in oğulları ise Müslümandırlar. Hanların hangi dine inandıkları meselesinde Oğuzlar hakkındaki rivayetleri Ahmet Yesevi'nin menakıbı olan Hadigat'ül-Arifin tamamlamaktadır (Togan, 1982: 137). Geleneksel inançlarından pek çok özelliği ile ayrılan Budizm Türkler arasında halktan ziyade yöneticiler tarafından kabul görmüştür.

Arkeolojik çalışmaların yapıldığı Güney Kazakistan ve Yedisu bölgelerinde Budist tapınak ve manastırlar tespit edilmiştir. Bölgede Budizm'in gelişimi Batı Göktürk ve Türgiş dönemlerine rastlamaktadır. Bilhassa Ak-Beşim Budist tapınaklarında Türgiş üslubunun örneği bulunmaktadır. Ve bu tapınaklarda Hint ve Helenistik tesirde ve Türk normlarında mabut tasvirleri yer alır. Budizm'in Türkler arasında benimsendiğine dair yazılı kaynaklarda bulunur. Erken dönem İslam Sufilerinden Belhli Şakik, Karlukların ülkesinde Budizm'in varlığını teyit etmiştir. Şakik, Karluk topraklarına gittiğinde bir tapınağın içinde kırmızı renkte elbiselere bürünmüş, başı ve yüzü tıraşlı, Türkler tarafından toyn adı verilen Budist bir rahip ile görüşmüştür. Karluklar arasında da tıpkı Batı Göktürk ve Türgişlerde olduğu gibi Budizm'in aristokrat kesim arasında yayıldığı görülmüştür (Türk, 2018: 146-147). Pek çok kaynak tarafından teyit edildiğine göre Budizm, Karluklar, Türgişler, Tokuz-Oğuzlar (Uygurlar), Göktürkler tarafından benimsenmiştir. Ancak halk yerel halk inançlarını sürdürürken daha çok kağanlar ve diğer idareciler arasında kabul görmüştür.

Çin kaynakları da Maveräünnehir'de yaşayan halkı Budist olarak göstermektedir. Arap tarihçisi en-Nedim de Maveräünnehir halkını Maniheiztlerin ataları Budistler olarak tanımlamaktadır. Çinli tarihçiler Maveräünnehir bölgesine Budizm'in ilk defa III. veya IV.

yüzyıl başlarında girerek yayılmaya başladığını onaylamışlardır (Türk, 2018: 162). Foltz, Xuanzang'ın seyahat raporlarına atıfta bulunarak Orta Asya'da Budizm'in Sasaniler tarafından desteklenerek yayılması sağlanan Zerdüşçülük dini karşısında düşüşe geçtiğini ifade eder. Yine Huili adında Xuanzang'ın hayat hikâyesini kaleme alan bir müridi Semerkant halkının ve hükümdarlarının ateşe taptıklarını, Budizm'e inanmadıklarını, hatta şehirde sadece iki Budist manastırı olup orada da hiç keşişin bulunmadığını aktarmıştır (Türk, 2018: 163). Belli başlı bölgelerde kabul gören Budizm'in zamanla daha etkin olan diğer dinlerin etkisiyle sönmeye ve unutulmaya yüz tuttuğu da düşünülebilir. Köklü bir inanişâ dönüşmeyen Budizm, Türkler arasında taraftar kaybederken yerine diğer dinler yükselişâ geçmiştir.

3.2.2. Maniheizm

Maniheizm, III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulmuştur. Bu dinin kurucusu olan Mani dini öğretilerini yazıya geçirip, çizimlerle süslemiştir. Maniheist inancın temelinde zıt prensipler yer alır; iyilik, kötülük, ışık ve karanlık gibi. Hava, rüzgâr, ışık, su ve ateş sevginin, iyiliğin ve hikmetin özelliklerini temsil eder. Bu nedenle de bu âleme hâkim olan yüce bir ışık (nur) tanrısına inanmışlardır. Bu âlemi de hayat ağacı tasviri ile sembolleştirmişlerdir. Diğer yandan karanlık âlemin başında da karanlık tanrısının bulunduğuna inanmışlardır. Ateş, duman, rüzgâr, acı su, sayısız kötü varlık ve karanlıktan oluşan bir zulmet âlemi vardır ve bu âlemin de yöneticisi insan üstü (arkon) varlıklardır. Ölüm zehiri adı verilen bir dumanla kaplı olan bu âlemde dallarından kötülük, kin ve şiddetin fışkırdığı bir ölüm ağacı mevcuttur. Mani, bu iki âlem arasındaki mücadeleyi üçe ayırmıştır. Pasif mücadelenin gerçekleştirildiği geçmiş ve gelecek zaman, ayrıca bu zamanlar ile aktif şekilde mücadele eden şimdiki zamandır. Maniheizm inancı IV. yüzyılda Hristiyanlık ile rekabet edecek konuma yükselmiştir. Gelişmiş bir misyonerlik ağı ile Güney İran ve Mezopotamya'dan Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşmıştır. VIII. yüzyılda Böğü Kağan tarafından çıkarılan bir genelge ile Uygurların resmi devlet dini olmuştur (Gündüz, 2003: 575). Kutlug Bilge Kül Kağan'ın öncülüğünde Göktürk Devleti'nin kültürel mirası üzerine kurulan Uygur Devleti, diğer Türk devlet ve boylarından farklı olarak Çin'deki Soğdların etkisiyle Maniheizm dinini benimsemiştir. Bu yeni dinin etkisiyle de yaşam biçimlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. B. Ögel bu durumun 815 yılında

dikilmiş olan Kara Balgasun Yazıtı'nda anlatıldığını ifade etmiştir. Yazıtı göre Uygur kağanı ülkesine dört rahip göndermiştir. O rahipler kurban ibadetini kutsallaştırmışlardır. Üç zaman hakkında bilgi vermişlerdir. Bu din adamları nur ile ilgili öğretiler konusunda oldukça bilgili olup yedi kitabın tamamı hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Sahip oldukları ilimler denizler kadarengin, hitabetleri ise şelaleler kadar akıcı imiş. Bu özellikleri sebebiyle Uygurları bu dine dâhil edebilmeye muktedirlermiş. Kağan bir yazılı belge yayımlayarak bu dinin harikulade ve muhteşem olduğunu, ancak dinin şartlarını yerine getirmenin güç olduğunu ifade etmiştir. Kendisinin önceden cahil olduğunu, şeytanı Buda zannettiğini, Buda'yı da şeytan olarak gördüğünü, ancak bu dini iki defa inceledikten sonra gerçekleri öğrendiğini söylemiştir. Artık gerçekleri öğrendiğini, bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğini de yayımladığı emirde belirtmiştir. Yayımladığı belge üzerine kağana, söylediklerinde samimi ve kararlı ise bu dini kabul etmesi, kurallarına uyması tavsiye edilmiştir. Bütün şeytan figürlerinin yıkılması, ışık dininin kabul edilmesi kağandan istenmiştir. Böylece ülkesinin sıcak kan içilen barbar adetlerinin terk edildiği, sebze ile beslenen bir ülkeye dönüşeceği ifade edilmiştir. Mevcut devletinin cinayet devleti olduğu, bu din ile devletinin iyiliklerin teşvik edildiği krallığa dönüşeceği de belirtilmiştir. Babil ülkesinde oturan din büyüğü Uygurları bu dini kabul etmelerinden dolayı yüceltmıştır. Kadınlardan ve erkeklerden oluşan din adamlarını bu dinin gereklerini öğretmesi için göndermiştir. Daha sonra Mushe'nın (Mojak) müritler topluluğu ve müritleri kalabalık gruplar halinde dolaşmışlardır. Bu dini yaymak için doğudan batıya her tarafa giderek bu dini tanıtmışlardır (Güngör, 2012: 138-139). Yazıtta yer alan metin aracılığıyla Uygurların Maniheizm'i nasıl kabul ettikleri en güzel şekilde anlatılmaktadır. Bununla birlikte Maniheizm halk arasında pek kabul görmemiş, daha çok yöneticiler arasında benimsenen bir din olmuştur. Maniheizm inancı Uygurların sosyal yaşamlarında birtakım değişiklikleri de meydana getirmiştir. Maniheizm dini de Budizm gibi Türkler arasında geniş halk kitleleri tarafından değil de daha çok yöneticiler arasında belli bir dönem kabul edilen bir din olmuştur. Uygurlar ve Kırgızlar haricinde Türk boyları arasında genel olarak benimsenmemiş, etkileri de uzun yıllar sürmemiştir.

Müslüman tarihçilerden ve coğrafyacılarından X. yüzyılda yaşamış bir Fars tarihçisi ve coğrafyacısı olan İbnü'l-Fakih, Kitabu Ahbarü'l-Buldan adlı eserinde Türklere dair bazı bilgiler vermektedir. Fakih, Halife Hişam b. Abdülmelik'in İslam dinine davet amaçlı Türk kağanlarına bir elçi gönderdiğini rivayet eder. Kırgızistan'ın doğusunda yer alan Nuşecan el-Ala (Büyük Barsgan) şehrinden Tokuz-Oğuz (Uygur) kağanının şehrine üç aylık mesafede

yol bulunduğundan ve burada Türklerin yaşadığından bahseder. Bölgede yaşayan Türklerin aralarından bir kısmının ateşe tapan Mecusiler olduğunu, bazılarının ise Mani dinine mensup zındıklar olduğunu yazmıştır (Şeşen, 2022: 50). Temim b. Bahr el-Mutavvii, Tokuz-Oğuz (Uygur) Kağanı'nın ülkesine elçi olarak gönderilmiştir. Gözlemlerine göre bölge halkının çoğu veya tamamı Türklerden oluşmakta olup içlerinde Mecusiler gibi ateşe tapanların ve zındıkların da olduğuna şahit olmuştur (Şeşen, 2022: 53). Kudame b. Ca'fer'e göre Tokuz-Oğuz (Uygur) köylerinin halkının büyük çoğunluğu Mecusiliği tercih etmiş, bazıları ise Mani dinine mensup olmuş topluluklardır (Şeşen, 1985: 190). Farklı kaynaklarda yer alan Türklerin Maniheist inanca sahip bulundukları bilgisi alimlerin görüşleri arasında da bulunmaktadır. Belli bir dönem ve kısmen Türklerin Maniheizm'den etkilendikleri anlaşılmaktadır.

3.2.3. Hristiyanlık

Hristiyanlık İslami kaynaklarda Nasraniyye ve Mesihyye olarak, diğer kaynaklarda ise Nasrani, Mesih ve İsevi olarak adlandırılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de on dört yerde nasara kelimesiyle ilgili yorumlar bulunur. Türkçede de bu dine mensup olanlar Hristiyan olarak bilinir. Hristiyanlık M.S. I. yüzyıl itibarıyla Filistin topraklarında neşet etmiştir. Hristiyanlığın doğduğu coğrafya Yahudilik haricinde Grek, Roma, Helenistik ve Pagan (politeist-çok tanrılı) kültürlerini de barındırıyordu. Hristiyanlık adını alan bu öğretinin İncillere bakıldığında Hz. İsa'nın şahsiyetinde şekillenip geliştiği görülür. Hz. İsa'nın şahsiyeti konusunda İnciller ve Yeni Ahit'in kitapları arasında farklılıklar bulunsa da hepsi Hz. İsa ile ilgili genel bir portre çizer (Demirci, 1998: 368). Merkezinde Hz. İsa'nın olduğu Hristiyanlık inancı, semavi dinlerden olup geniş toplum kesimleri tarafından benimsenmiştir.

Türk devlet ve boylarının kadim tarihleri boyunca benimsedikleri evrensel sayılabilecek dinlerden biri de Hristiyanlık olmuştur. Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Said el-Mağribi, Kitabü'l-Coğrafya adlı eserinde Başkurtların doğusundaki Hungar Türklerinin ve Gürcistan'ın doğusunda bulunan Alanların Hristiyan olduklarından bahsetmiştir (Şeşen, 1985: 194). Başlangıcı konusunda net bilgiler bulunmasa da Hristiyanlığın IV. yüzyılda Orta Asya'da yayıldığı tahmin edilmektedir. Hristiyanlığın Orta Asya'da yayılması ve gelişimi hakkında Süryani kaynakları başta olmak üzere arkeolojik ve nümizmatik bulgular da

bulunur. Biruni, Merv’de Hz. İsa’nın doğumundan 200 yıl sonra ilk Hristiyan vaizin görüldüğünü söyler. Süryani kaynaklarında, Maveräünnehir’de Kuşan bölgesinde, Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde Hristiyanlığın var olduğundan söz edilir. Orta Asya’ya Hristiyanlığın gelişi Bizans ve Sasani hükümdarlarının baskı uyguladığı esnaf ve tüccar olarak faaliyetlerde bulunan Hristiyan vatandaşlarının İpek Yolu üzerindeki hareketleri ile ilgilidir. Orta Asya’da 781’de dikilen ünlü Chang’an (Xi’anfu) Yazıtı, Nesturiliğin de burada başlama tarihi olarak kabul edilir. Maveräünnehir’de Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmıştır. 718’de Merv Nesturi Patrikliği burada bir Türk kağanının ve kavminin Hristiyanlığı seçtiğini, kağan tarafından burada Türk metropolitliği ve kiliselerin yaptırıldığını kaydetmiştir (Güngör ve Günay, 1997: 141-142). Orta Asya’nın ve Maveräünnehir’in çeşitli bölgelerinde Nesturi doktrininin daha çok yayıldığı görülür. Ticaret yollarını takip ederek gelen Hristiyan topluluklar ilk olarak Merv, Semerkant ve Tirmiz şehirlerine yerleşmişlerdir. V. yüzyılda Semerkant’ta başpiskoposluk kurulduğu, VI. yüzyılda Hristiyanlık faaliyetlerinin yoğunlaştırılarak geniş bir sahaya yayıldığı arkeolojik kazılardan ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Antik Semerkant’ta Türk hükümdarlarında haç tasvirleri bulunan bakır sikkeler olduğu görülmüştür (Türk, 2018: 163-166). İç Asya ve Urallarda VII. ve VIII. yüzyıllara ait Karluklara ait olduğu düşünülen Hristiyan eserleri mevcuttur. Aynı yüzyıllarda Kırgızların da Hristiyanlığı benimsediği bilinmektedir. Nesturiliğin Orta Asya’daki varlığına dair çok fazla kaynak bulunur. Yedisu bölgesindeki Süryani alfabesi ile yazılmış Türkçe Nesturi mezar taşları yazıtları ile çeşitli tarihi belgeler bunlardandır. Orta Asya’nın muhtelif yerlerinde boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları, Hristiyanlıkla ilgili olayları aktaran çeşitli freskler ve mezar taşları ortaya çıkmıştır. Nesturiler 530 yılı dolaylarında Herat ve Semerkant’ta metropolitlikler kurmuşlardır. Nesturiliğin yanı sıra Ortodoksluk ve diğer mezhepler, Doğu Avrupa’da Balkanlarda, Anadolu’da ve Sibirya Türkleri arasında da yayılmıştır. Ancak Hristiyanlığı benimseyen bu Türk boyları yalnız Hristiyan olmakla kalmamışlar, Türklüklerinden de uzaklaşarak aynı zamanda Slavlaşmışlardır (Güngör ve Günay, 1997: 142-148). Hristiyan misyonerlerin etkin bir şekilde bölgede faaliyetleri nedeniyle Hristiyanlığın, özellikle Nesturiliğin güçlü bir şekilde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hristiyanlık toplumlar arasında kolaylıkla yayılabilen bir din olması nedeniyle Türkler arasında da taraftar bulmuştur. Geleneksel inançlarından farklı özelliklere sahip olması nedeniyle Türklerin Hristiyan olduktan sonra genel kültürel yapılarında da değişiklikler meydana gelmiştir. Orta Asya’da, Maveräünnehir’de, Semerkant’ta ortaya çıkarılan

arkeolojik buluntulardan ve yazılı kaynaklardan Türkler arasında Hristiyanlığın özellikle de Nesturiliğin varlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

3.2.4. Musevilik

Musevilik, İsrailoğullarına gönderilmiş olup kendisine Tevrat indirilmiş olan peygamber Hz. Musa'ya atfedilen aynı zamanda Yahudilik olarak da ifade edilen dini öğretilerdir. İlahi din, semavi din veya vahye dayalı din kategorisinde yer alan Musevilik kitap verilen dinlerdendir. İbranilerin, İsrailoğullarının ve Yahudilerin dini olarak kabul edilir. Yahudi sözcüğü, Hz. Yakub'un oğlu olan Yehuda'dan türetilerek onun izinden giden bir millete atfedilmiştir. Yehuda ismi Ali İmran suresinde yehudi olarak telaffuz edilmektedir. Yakup peygamberin dördüncü oğlunun adıdır. Hz. Muhammed döneminde yaşayan, Hz. Musa'nın izinden giden İsrailoğullarının devamı olduğu düşünülen Yahudileri ifade etmek için kullanılır. İlk başlarda yehud sözcüğü övgü anlamı taşıırken, Musevilerin şariatlarının reddedilmesiyle bu anlam verilmez olmuştur. Ancak onları niteleyen bir ad olarak telaffuz edilmeye devam edilmiştir. Yahudilerin kendi kültürlerinde bu isme atfedilen övgü anlamı da devam ettirilmiş, Yehuda ise kardeşlerin lideri olarak ön plana çıkarılmıştır. Hatta Yusuf'un kuyuya atılması üzerine Yakup peygamberin yaşadığı ayrılık acısının da müsebbibi kabul edilmiştir (Gürkan, 2012: 182). Musevilik Hz. İbrahim'i İbrani atası olma sıfatıyla vasıflandıran, Hz. İshak ile Hz. Yakup'a dayandırılan bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dini-etnik kimliği ifade eder. Seçilmişlik, kurtuluş kavramları ve Ahdi Atik gibi ortak kutsal kitap literatürü bakımından Hristiyanlığa yakın durmakta, tek tanrı ve vahiy inancı açısından da İslamiyet'e benzemektedir. Ahd-i Atik (Eski Ahit), Hristiyanlarca Yahudilere ait kutsal kitabın ismidir. İnanışlarına göre Allah'ın insanlar ile yaptığı son ahit Hz. İsa aracılığı ile yapılmıştır. Yapılan bu karşılıklı ahdin yazıldığı metinlere Ahd-i Cedid (Yeni Ahit) denmiştir. Sonraları ise Allah ile İsrailoğulları arasında yapılan ahdin yer aldığı metinlere Ahdi Atik ismi verilmiştir. Türkçede de bu geleneğe uyularak Musevilerin kutsal kitabına Eski Ahit denilmiştir. Ahd-i Atiği hem Hristiyanlar hem de Yahudiler ortak şekilde benimsemişlerdir. Bu kutsal metnin otuz dokuz kitaptan meydana geldiği bilinmektedir (Harman, 1988: 494). Musevilik aynı anda bir dini kültürü ve topluluğu ifade eder. Museviler olmaksızın Museviliğin sürdürülemeyeceğine dair inançları bulunur. İnanç temelinde hem etnik hem de dini unsurları barındırır. Dine sahip olmanın ötesinde o dini topluluğa aidiyet

daha temel esastır. Nitekim İbrani, İsrail ve Yahudi nitelendirmeleri de dini özellikler taşımakla birlikte belli bir soya bağlı topluluğa işaret eder. Arapça 'da Musevi kelimesi Musa'nın dinine bağlı anlamına gelip dini bir içeriğe sahiptir. Bu dinin temel bileşeninde Tanrı-Tevrat-İsrail üçlemesi yer alır (Gürkan, 2013: 226). Musevilik, İsrailoğullarına has milli bir din olup, etnik yapı ile sınırlandırılmıştır. Geçmişten günümüze değin de bu özelliğini devam ettirmiştir. Ancak tarihsel süreç içinde evrensel ve yayılmacı özelliğe de zaman zaman sahip olmuştur. Nitekim İsrailoğulları dışında da Yahudi cemaatleri olan milletler de vardır. Diğer dinler kadar geniş çapta kabul görmese de Türkler arasında bu dini benimseyenler de olmuştur. Bunlardan Hazar Türkleri Museviliği kabul etmişlerdir.

Devlet statüsüne erişmeden önce Göktürk Kağanlığı'na bağlı bir uç beyliği olan Hazarların 740 yılında ise Hazarların Museviliği kabul ettikleri tahmin edilmektedir. Bir görüşe göre Hazarlar, Bulan Kağan döneminde Museviliğin Karay mezhebini benimsemişlerdir. Ancak çoğu araştırmacıya göre Hazarlar, bu dinin Rabbani (Ortodoks) mezhebini benimsemişlerdir. Mes'udi, Halife Harun Reşid zamanında (768-809) Hazarların Museviliği kabul ettiklerini haber verirken bu tarihi X. yüzyıla kadar çıkaranlar da olmuştur. Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekri, Bizans imparatorunun ülkesindeki Yahudileri Hristiyan olmaya zorlamasıyla buradaki Yahudilerin bir kısmının Hazar ülkesine kaçtığını, bu nedenle Hazarların Yahudi olduğunu rivayet etmektedir (Şeşen, 1985: 201). Yahudi kaynaklar ise VII. yüzyıldan itibaren bu dine geçişlerin başladığını bildirmektedir. Musevilik Hazarlar arasında çoğunlukla idareci ve aristokrat zümre ile kağan ve yakınları arasında kabul görmüştür. Geniş halk kesimleri tarafından ise pek benimsenmemiştir (Günay ve Güngör, 1997: 161-162). İbnü'l-Fakih yaptığı gözlemlerinden Hazarların hepsinin Yahudi olduğunu söylemiş, yirmi dört kabileden müteşekkil Ye'cüc ve Me'cüc'ün bir kabilesinin gazada olduğunu ve onların ise Türkler olduğunu yazmıştır. Ayrıca Tokuz-Oğuzların (Uygurlar) Türklerin Arapları olduğunu, çoğunun Mani dininden olduklarını da ilave etmiştir (Şeşen, 1985: 191). Halklar tarafından çok kabul görmese de yeni din ile değişen uygulamalar ve kültürel yapıda meydana getirilen değişiklikler dolaylı yoldan da olsa toplumları etkileyerek mevcut sosyal yaşam şekillerinde farklılıklara yol açmıştır. Neticede değişen din ile hayat tarzlarında da yenilikler ve değişiklikler meydana gelmiş, farklı inançların tesirinde kalan Türk toplumları arasında farklı sosyal yapıların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu durum bütün Türk boyları arasında ortak genel dini özelliklerin oluşmasına fırsat vermemiştir.

İbn Havkal, Hazarlarda kağanlığın sadece Yahudi olanlara verildiğini gözlemlemiştir. Kara Hazarlarda hükümdar tayininde hükümdar olmak isteyen kişiye görev ve sorumlulukları hatırlatıldıktan sonra boynunun bir iple sıkılarak hükümdarlık müddetinin ne kadar olmasını istediğinin sorulduğundan, şayet söylediği süreyi aşarsa öldürüldüğünden ve halkından herkesin kabrine secde ettiğinden söz etmiştir. İbn Havkal'a göre, Maverünnehir'deki Türkler cesaretleri ve atılganlıkları sebebiyle halifelerin ileri gelen kumandanlarından ve maiyetlerindendirler (Şeşen, 1985: 168-171). Makdisi'ye göre, Hazar ülkesi çok Yahudi olan bir yerdir, deniz kıyısında bir şehir olan Semender 'in halkı ise yumuşak tabiatlı ve insancıl olup inanç bakımından Hristiyan olmayı tercih etmişlerdir (Şeşen, 1985: 175). Ebu Hamid el-Endülüsi, Bulgarların şehrine iyi bir adamın geldiğini, iyileşme ihtimali olmayacak derecede hasta olan hükümdarı ve eşini tedavi edip iyileştirdikten sonra onları İslamiyet'e davet ettiğini rivayet etmektedir. Teklifi kabul ederek Müslüman olan hükümdarın ve halkının üzerine Hazar hükümdarı büyük bir sefer gerçekleştirmiştir. Bulgar hükümdarını iyileştiren Müslüman olan bu adamın telkini ile onlar da tekbir getirerek karşı hücumla geçmişler ve Hazarları yenilgiye uğratmışlardır. Antlaşma yapılan Hazar hükümdarı onlara ordularının arasında bulunan kır atlar üzerindeki büyük adamların Hazar askerlerini öldürürken gördüğünü söylemiştir. Bulgar hükümdarını iyileştiren Müslüman olan adam, o gördüklerinin Allah'ın ordularını olduğunu söylemiştir. İsminin Balar olduğu öğrenilen bu kişinin ismi ise daha sonra Bulgarlara Bulgar ismi olarak verilmiştir. Bulgar Tarihi isimli kitabında el-Kazi'l-Bulgari, sürekli bal, kunduz ve sincap eti yiyen Bulgarların en şiddetli soğuklara dahi dayanıklı olduklarına, kâfirlere karşı daima gaza gerçekleştirdiklerine şahit olmuştur (Şeşen, 1985: 181). Geleneksel inanç yapılarından farklı olarak semavi dinler de Türkler arasında yayılmıştır. Bu dinlerden biri de Musevilik olmuştur. Özellikle Hazarlar arasında Museviliğin benimsendiği görüşüne kaynaklarda ve Müslüman alimlerin eserlerinde sıkça yer verilmiştir.

3.2.5. İslamiyet

Türklerin İslamiyet'e geçiş süreçleri çeşitli aşamalar halinde gerçekleşmiştir. İslamiyet ilahi bir din olup ve evrensel karakter taşımaktadır. Ayrıca o dönem Müslümanlar güçlü bir medeniyet meydana getirmişlerdir. Bu durumun Türklerin dikkatini çekmiş olması muhtemeldir. Bu özelliklerin yanı sıra eski ve köklü inançları sebebiyle ve var olan devlet

geleneklerine sahip çıkma düşüncesi adına Türkler bu yeni dine uzun süre direnç de göstermişlerdir. Savaşçı ve göçebe bir millet olan Türklerdeki cihan hâkimiyeti düşüncesi ile Müslümanlardaki cihat düşüncesi, rekabeti ve mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Tebliğ ve dine davet üzerine kurulu bir din olan İslamiyet, İslami fetih süreçlerini de başlatmıştır. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Nihavent Muharebesi sonrası Türklerle ilk karşılaşmalar belki de sadece tanışma süreçleri ile başlarken özellikle Emeviler devrinde şiddetli çatışmalara dönüşmüştür. Bu dönemde kullanılan mevali sözcüğü Müslüman Arapların fetihleri sonrasında kendi iradeleri ile İslamiyet'i kabul eden çoğunluğu İranlıların, Türklerin, Berberilerin ve Kıptilerin oluşturduğu Arap olmayan etnik gruplar için kullanılmıştır. Emeviler devrinde mevali sınıfına mensup Arap olmayan diğer halkların mevcudu giderek artmıştır. Bu halklar da zamanla Arap kabilelerinin himayesine ihtiyaç duymamışlardır. Hukuk karşısında mevali olanlar ile Müslüman Araplar eşit durumdaydı. Ancak zaman içinde Müslüman Araplar kendilerini diğer milletlerden üstün tutmaya başlamışlardır. Kendilerini efendi, diğerlerini köle gibi gösterdikleri bu yaklaşım Arap ırkçılığını ön plana çıkarmış, mevaliyi ise hakir gören bir bakış açısına dönüşmüştür. Emeviler döneminde İslam dininin eşitlikçi anlayış ilkeleri yeterince idrak edilemediğinden mevali olanlara ikinci sınıf halk muamelesinde bulunulmuştur. Mevaliye yöneltilen küçümseyici bakış kırılmayı derinleştirmiştir (Yiğit, 2004: 424). Emevilerin tutum ve yaklaşımları daha çok baskı ve şiddet ekseninde, zor kullanmak suretiyle gerçekleştiğinden Türklerde bu dönem İslamiyet'e dâhil olma durumu söz konusu olmamıştır. Emevilerin, Türklere ikinci sınıf insan (mevali politikası) muamelesinde bulunması İslamlaşmaya geçiş sürecini geciktirmiş, zor ve dirençli hale getirmiştir. Talas Muharebesi sonrası bozulan ilişkiler Abbasiler döneminde daha barışçıl koşullarda devam etmiştir. Taraflar arasında farklı boyutlarda ilişkiler başlamış, gerçekleştirilen ticari faaliyetler olumlu etkileşimi arttırmıştır. Çatışma, zor kullanma ve şiddetten uzak davet ve tebliğ metodunun kullanılması İslamlaşma sürecini başlatmıştır. Türk halklarının arasına dâhil olarak gönüllerine giren mutasavvıf ve Sufilerin varlığı, ayrıca Türklere devlet idaresinde ve özellikle orduda etkin görevler verilmesi bu süreci olumlu yönde hızlandırmıştır. VII. yüzyıl itibariyle başlayan Türklerin İslamiyet'e geçiş süreci X. ve XI. yüzyıllarda yoğunluk kazanmıştır. Elbette bu uzun bir süreç olarak gerçekleşmiştir. Bu geçişte zaman zaman Müslüman Araplarla şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Toplamların din değiştirmesi bir anda olması beklenen basit bir hadise olmaktan ötededir. Oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan Türk topluluklarının dini ve siyasi çeşitliliği söz konusuken bu durum daha da karmaşıktır. Tek bir millet olarak

incelemeye tabi tutulan Türklerin bir kısmı Kafkaslarda Museviliği benimseyen Hazarlar, Orta Asya'nın iç kesimlerinde konar göçer yaşayan halklar veya Maverâünnehir bölgesinde Budizm'i benimseyenler, vd. olarak karşımıza çıkabilmektedir. Ve bu toplumların her birinin hazır bulunuşluk düzeyi, sosyokültürel seviyeleri farklılık göstermektedir. Kaldı ki yeni bir dinle muhatap olma sürecinin başlangıcında farklılıklar da yaşanmış olabilir. Bu süreç harp yoluyla başlayabileceği gibi, ittifaklar, ticari antlaşmalar, belli bir statü kazandırma vaadi veya ödüllendirme ve telkin, tebliğ gibi metotlarla da başlayabilir. Her toplumun muhatap alınma şekli farklı olabilmektedir. Farklı coğrafyalarda hüküm sürmekte olan çok sayıda Türk kavminin İslamiyet'e geçişi farklı şekillerde ve farklı zamanlarda gerçekleşmiştir.

Türklerin ilk anayurdu Orta Asya veya Türkistan adıyla bilinen bölgedir. Orta Asya'nın yaşam şartları zaman içinde elverişsiz hale gelmiştir. Neşet ettikleri zamandan itibaren ekseriyeti konar göçer olan Türkler kimi zaman hayvanlarına yeni otlaklar aramak için, kimi zaman da koşulların gerektirdiği diğer nedenlerle kendilerine yeni yurtlar edinmek istemişlerdir. Bu yüzden dünya üzerinde farklı kıta ve farklı coğrafyalara asırlar boyu dağınık bir halde yerleşip hükmetmişlerdir. Varlık gösterdikleri alanların ve sınırların farklı oluşu her bir boyun farklı gelişim özellikleri göstermesine neden olmuştur. Bu durum İslamlaşma sürecini bütüncül bir çerçeveden değerlendirmeyi mümkün kılmamaktadır. Elverişsiz yaşam koşulları nedeniyle Orta Asya'dan yapılan göçler çoğunlukla batı istikametine ve güney yönüne gerçekleştirilmiştir. Göçler sonrası siyasi hâkimiyet alanı genişlerken Kafkasya'nın kuzey kesimlerine ve Maverâünnehir'e erken dönemlerde Türk göçleri gerçekleşmiştir ve buralar Türk coğrafyasının bir parçası haline gelmiştir. Müslümanların Orta Asya'daki toplumlarla karşılaşmadan daha önce Kafkasya'daki Türklerle karşılaşması bu nedenle olmuştur (Yıldız, 2000: 30). İslamiyet ilk zamanlar fetih hareketleriyle çok geniş sınırlara ulaşırken sonraları manevi dinamikler ile yayılmaya devam etmiştir. Maverâünnehir bölgesi Orta Asya'dan daha erken dönemde İslamiyet ile tanışmaya başlamıştı. Zira Emevilerin fetihleri bölgeye yoğun bir şekilde gerçekleşmekteydi. İslamiyet bireysel veya küçük gruplar halinde kabul edilmeye başlanmıştı. VII. yüzyıl ile itibarıyla başlayan kabuller hazırlık devresini oluşturmuştur. X. yüzyıla gelindiğinde ise geniş çapta kitlesel kabullerin yaşandığı söylenebilir. Özellikle Talas Muharebesi Maverâünnehir ve Orta Asya'nın geleceğinin belirlenmesinde kilit rol oynamış, bölgedeki Çin tehdidini ortadan kaldırmıştır. Talas Muharebesi sonrası Abbasiler ile kurulan iş birliği sonucunda Orta Asya İslamlaşmaya başlamıştır. Abbasi halifelerinden Ebu Müslim Horasan ve Maverâünnehir'de mahalli feodal aristokratlar ile köylülerin İslamiyet'le uzlaşmasını sağlamıştır. Halife

Mansur döneminde Türkler devlet hizmetine alınmış, Halife Mansur'un oğlu Mehdi'nin hilafeti döneminde (775-785) Türkistan'daki mahalli yöneticilere; Semerkant Tarhanı'na, Taşkent Tudunu'na, Uşrusana Afşini'ne, Fergana İhşidi'ne, Sir-Derya ve Talas bölgesindeki Oğuz ve Karluk Yabguları'na ve Uygur Kağanı'na mektuplar yazıp elçiler göndererek İslamiyet'e davet etmiştir. Halife Me'mun döneminde de Türkistan'ın İslamlaşması için çalışılmış, Müslüman olanlara maaş bağlanacağı vaat edilmiş, kabul edenler taltif edilmiştir. Halifenin ordusunda çok sayıda Türk komutan görev almıştır. Halife Mutasım devrinde de Seyhun havalisinde benzer politikaların uygulanması Türklerin hızla Müslümanlaşması sonucunu meydana getirmiştir (Günay ve Güngör, 1997: 193-194). Tek bir kavimle ve tek bir coğrafi saha ile sınırlandırılmayan Türklerin İslamiyet'e dâhil oluş süreçleri tüm yönleriyle incelenerek araştırılmalıdır. Öncelikle İslamiyet'e farklı zaman dilimlerinde geçişler gerçekleşmiştir. Her bir Türk toplumu farklı muameleler ile karşılaşp ve farklı koşullarda bu dine dâhil olduğundan üzerlerindeki etkileri ve yansımaları da aynı olmamıştır. Emeviler döneminin dışlayıcı politikalarının aksine Abbasiler devrinde çeşitli görevlere getirilmiş olmaları Türklerin İslamlaşma sürecinde aidiyet duygularının gelişimine katkı sağlamıştır. Türklerin bizzat halife ordusunda görevlendirilmiş olmaları da İslamiyet'in Türkler arasında geniş çapta yayılmasının sebeplerinden biri olarak görülmüştür.

Türkler arasında Maverâünnehir Bölgesinde başlayan İslamlaşma hareketi daha sonra Orta Asya bozkırlarında yayılmış, sonra da Sir-Derya nehrinin yukarı mecrasına doğru ilerlemiştir. Talas ve Isık Göl yönünde ilerleyip Karluklar ve Oğuzlar arasında da kabul görmüştür. Yengi Kent, Cend, Savran ve Ordu şehirlerinde Müslüman cemaatler oluşmuştur. Balasagun, Tunkent, Barkan, Çalçı, Atlıh, Çiğil, Kulan, Uş, Adah-ket, Ayak-kent, Suğnak, Şavgar, İspaniket, Ahsiket, Balaş, Kuba, Arpalık gibi Karluk ve Oğuz şehirleri birbiri ardına İslamlaşmıştır. Sonrasında da göçebe Türkler arasında yayılmıştır (Günay ve Güngör, 1997: 208-209). Tasavvuf da Türklerin İslamiyet'i kabulünde etkili bir role sahiptir. İlahi aşkla birlikte insan davranışlarını da eğitmeyi hedefleyen bu yönelişle gönüllerin yaratıcı ile bir olması hedeflenir. İslamiyet'in özünü anlamayı sağlayan bu sistem Türkler arasında benimsenmiştir. Türklerin yıllarca devam eden İslamiyet ile temasları, savaşları, mücadeleleri, ticari ilişkileri, çeşitli görevlere getirilmeleri ve Sufilerin faaliyetleri neticesinde İslam medeniyeti Türkler arasında şekillenmiştir. Türkler zaman içinde yakından tanımaya başladıkları İslam dinini kendi iradeleriyle de benimsemişlerdir.

Türklerin Müslüman olmaları hakkında çeşitli menkıbeler de bulunur. Satuk Buğra Han'ın henüz doğmadan önce Miraç Gecesinde ruhunun diğer peygamberlerin ruhları ile beraber Hz. Muhammed'e tanıtıldığı rivayet edilir. Rivayete göre Hz. Muhammed merak ettiği bu kişiyi Cebrail'e sorduğunda, onun ümmetinden önemli bir kişi olduğunu, Türkistan vilayetlerindeki insanlara İslam dinini kabul ettireceğini ve adının da Hz. Sultan Satuk Buğra Han Gazi olacağını öğrenmiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed şükretmiş ve gönlünün Türkistan tarafına meylettğini söylemiştir. Hz. Muhammed daha sonra ise onu sahabelerine tanıtmıştır. Sahabelerinden Muaz b. Cebel, bizzat Satuk Buğra Han'ın şahsı ile tanışabilmeleri için Hz. Muhammed'den dua etmesini istemiş neticede de kırk bir yiğit başlarında kigiz (keçe) kalpak giyerek, kara kaşlı Türkmen atlarının üzerinde zuhur etmişler ve Hz. Muhammed'e selam vermişlerdir. İçlerinden birinin ismi Hazreti Hoca Ebu Nasr Samani olup aynı zamanda İslami bilgileri Satuk Buğra Han'a öğretecek olan kişidir. Samani dünya üzerinde varlık göstermeye başladıktan sonra dini ilimleri öğrenmiş ve sürekli uyarıcı rüyalar görmüştür. Bu rüyaların birinde Hz. Muhammed kendisinden Türkistan üzerine sefere çıkmasını istemiştir. Orada bulunan birinin talihli olduğunu ve gelecekte Türkistan halkının onun sayesinde Müslüman olacağını, ancak şu an kendisinin kâfir olduğunu söylemiştir (Demir, 2020: 22-30). Türkistan, kaynaklarda 19. yüzyıla kadar Türklerin yurdu olarak yer alır. Müslüman coğrafyacılar Türkistan ismini henüz İslamlaşmayan Türklerin (Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Kimekler, Bulgarlar) yaşadığı bölge olarak kabul etmektedirler. Müslüman Arapların bu bölgeye gerçekleştirdikleri fetihlerden önce Ceyhun nehrinin kuzey kısımlarına Türkistan denilirken İslam fetihleri sonrasında Maverâünnehir'in doğu ve kuzey kesimleri için bu isim telaffuz edilmiştir (Taşağıl, 2012: 556). Öncesinde kâfir olduğu vurgusu yapılan Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i seçtiğine dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu gelişmeden itibaren de hızlı şekilde Türkler arasında İslamlaşma süreci başlamıştır. Henüz Müslüman olmadan önce aktarılan bir başka rivayete göre Satuk Buğra Han günün birinde kırk arkadaşı ile birlikte ava gitmiştir. Karşısına av esnasında çıkan tavşan, sonrasında heybetli bir insana dönüşmüş, kendisini Hz. Hızır (tavşan şekil değiştirerek Hz. Hızır'a dönüştüğü için ona yüklenen anlam dolayısıyla bazı bölgelerde Anadolu'da özellikle pek tavşan eti yenilmez) olarak tanıttıktan sonra ona neden küfür yolunu tuttuğunu sormuştur. Ardından İslam dininin iman esasları hakkında aralarında geçen diyaloglar sonrasında Satuk Buğra Han Müslüman olmuştur. Ona Kelime-i Tayyibe'yi (Yaratan ve O'nun resulüne ait dualar, niyazlar ve Salavat-ı Şerifelerdir; Kelime-i Tevhit ve Kelime-i Şehadet gibi) öğrettikten sonra da Hz. Hızır kaybolmuştur. Satuk Buğra Han'ın ise

o günden sonra içinde yanan bir ateş meydana gelmiştir. Bir süre sonra yeniden kırk arkadaşı ile birlikte ava çıkmışlar ve bu defa Hoca Ebu Nasr Samani ile karşılaşmışlar. Diğer arkadaşları da Müslüman olmuş ondan dini ilimleri tahsil etmişlerdir. Hoca Ebu Nasr hemen orada Satuk Buğra Han'a inanılması gereken şeylerin hepsine iman etmeyi, en ince teferruatına kadar inanmayı, Allah'tan başka hiçbir ilahın olmadığını, Kunut duasını, Ettehiyyat duasını, Fatih'a'yı ve İhlas'ı öğretmiştir (Demir, 2020: 37-45). Neticede Satuk Buğra Han ve kırk arkadaşı Müslüman olmakla kalmamış, aynı zamanda dini esaslar hakkında geniş malumatlar da edinmişlerdir. Rivayete göre Türkler bundan sonra geniş çapta katılımlar ile İslamiyet'e dâhil olmuşlardır. Türkler arasında İslam dininin kabulünde özellikle Satuk Buğra Han zamanı tarihi bir dönüm noktası olarak sayılabilmektedir. Satuk Buğra Han, Müslüman olduktan sonra da ismini Abdülkerim olarak değiştirmiştir. İslamiyet'in süratle yayıldığı düşünülen bu dönemle ilgili tarihi bilgiler menkıbelerle harmanlanmış bir haldedir.

Aynı dönemlerde Oğuzlar arasında da İslamiyet'e geçişler başlamıştır. Oğuzların Kınık boy beyi olan Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu'nun ordu komutanı iken bir süre sonra Yabgu ile araları bozulmuş ve Oğuzlara ait Cend şehri civarına gelmiştir. 960 yıllarında Karahanlı Devleti içerisinde yaklaşık 200.000 çadırdan müteşekkil olduğu söylenen bir halk kitlesi Müslüman olmuştur. Selçuk Bey'in kendisi de Müslüman olarak Gazi Selçuk unvanını almış ve Oğuz Yabgusu'na karşı mücadelesini sürdürmüştür. Mücadeleler ile birlikte Türklerin İslamlaşma süreci de hızlanmıştır. İslamiyet, Türkistan'da IX. yüzyıl itibariyle kendine has bir karakterde yayılmıştır. En önemli karakteristik özelliğini Sufilik meydana getirmiştir. Bahsi geçen Sufilerden biri olan Ebu Abdullah Muhammed b. Keşşam (806-869), Fergana, Merv ve Semerkant dâhil olmak üzere Maverâünnehir bölgesinde Kerramiye adında bir tarikat kurmuştur. Bu tarikatın faaliyetleri sonucu çok sayıda Zerdüştcü ve Hristiyan Müslüman olmuş, ayrıca bu oluşum Kuzey Hindistan'da ve Horasan'da İslamiyet'in kökleşmesinde etkin bir rol de üstlenmiştir. Orta Asya Müslümanlığının oluşumunda veli kültü de oldukça etkili olmuştur. Buradaki gazilere ve velilere atfedilen kerametler ile şekillenen halk dindarlığı ve veliler kültü inancı takip eden dönemde Anadolu da dâhil olmak üzere Türk-İslam dünyasının her tarafına yayılarak temel dinamiklerden biri haline gelecektir. İslamiyet XI. yüzyıl itibariyle Orta Asya'da Türkler arasında yayılmaya ve gelişmeye devam etmiştir (Günay ve Güngör, 1997: 213-215). Orta Asya'da ve Maverâünnehir'de Türkler arasında oluşan tasavvufi ekoller ve münferit çalışmalar neticesinde Sufi kültür Türkmenler tarafından benimsenmiştir. Sufiler tarafından halklara

özellikle günlük hayata ve insan ilişkilerine uyarlanabilir pratik bilgiler verilmiştir. Böylece halklar zorlanmadan bu anlayışa uyum sağlayabilmişlerdir. Sufiler tarafından kaleme alınan eserler ve oluşan sohbet meclislerinde bu eserlerin okunması zaman içinde tasavvufi ahlak anlayışının yaygınlık kazanması ile sonuçlanmıştır.

3.3. Müslümanların Değişen Tutumlarının Türklerin İnançlarına Yansımaları

Türklerle Müslüman Arapların ilk tanışmalarının Hz. Ömer devrinde, Azerbaycan ve Horasan dolaylarında olduğu bilinir. Devam eden süreçte ise Müslüman orduları ile şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle Hazarlar ve Türkişler devrinde ilk karşılaşmalar gerçekleşmiştir. Türkler Araplar tarafından mevali veya köle olarak adlandırılmışlardır. İslamiyet'e geçiş ile birlikte İslam ordularında göreve getirilmişlerdir. Askeri disiplinleri ile bilinen Türkler halifelerin muhafız birliklerinde, sınır hatlarının korunmasında çeşitli görevlere getirilmişlerdir. İslam devletinin kurulduğu ilk dönemlerde Müslümanlar, Türklerle çatışmaktan kaçınmıştır. Ömer b. Hattab Türkleri işaret ederek, ordularını onların üzerine taarruzdan men etmiştir. Türklerin zararının çok, elde edilecek ganimetinin ise az olduğundan söz etmiştir (Şeşen, 1967: 85). Taberi'den nakledildiğine göre Hz. Ömer'e, Ahnef b. Kays'ın Türklerin yoğun olarak yaşadığı Merv, Mervu'r-Ruz ve Belh'e girdiği haberi verilince bir mektup yazmıştır. Hz. Ömer onları, dağılıp perişan olmamaları için nehrin öbür yakasına geçmeyin diyerek uyarmıştır (Dadan, 2013: 82). İbn Rüşd'ün beyanına göre İmam Malik Türklerle, onlardan kaynaklanacak bir sınır ihlali ve saldırı olmadıkça savaş açılmayacağını söylemiştir (Dadan, 2013: 68). Tecrübeleri ve Türkler hakkında kendilerine rivayet edilen hadislerden dolayı Türklerle karşı tedbirli davranılmış, mümkün olduğunca karşı karşıya gelmekten sakınılmıştır. Bu konuda mevcut olan çok sayıda hadis ve tarihi rivayet bulunmakta ve genel itibarıyla Türklerle çatışma içinde olmaktan imtina edilmektedir.

Emeviler devrinde izledikleri siyaset sebebiyle Türklerle yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Belazuri'den nakledilen bilgiye göre Emeviler devrinde Semerkant valisi Muhalled, halkının büyük çoğunluğunun Türklerden oluştuğu Büttem üzerine sefer düzenleyerek burayı fethetmiştir. Bu fetih sonucunda çok miktarda para ve altından yapılmış putlar ele geçirmiştir (Dadan, 2013: 179). Emevi halifesi olan Muaviye b. Ebu Süfyan'a Hz. Muhammed'den Türklerle yapılan bir muharebenin anlatıldığı bir mektup gelmiş, mektupta

Arapların karşısına çıkacak olan Türklerin Arapları Şiyh ve Kaysum'a kadar takip edecekleri yazdığından, bu nedenle Türklerle savaşmak istemediğinden söz etmiştir (Dadan, 2013: 77). Türkler arasında İslamiyet'i ilk seçenler köleler ve İslam ordularına asker olarak alınanlar olmuştur. Kudüs civarında, el-Haris b. Abdurrahman b. Said el-Dimaşki'nin yalancı peygamber olarak ayaklanmasının bastırılmasında Türk kuvvetlerinden faydalanılmıştır. Emevilerin artan fetih hareketleri sebebiyle İslamiyet bilhassa Hazarlar ve Bulgarlar arasında kabul görmeye başlamıştır. Türkler İslam devletlerinde halifelerin ve kumandanların muhafız birliklerinde görevde bulunmuşlar fakat aralarında devlet idaresinde söz sahibi kimseler bulunmadığından İslam dünyasına tam anlamıyla nüfuz edememişlerdir. Cahiz, Türklerle yakınlaşmanın Ebu Ca'fer el-Mansur zamanında gerçekleştiğini, sonra da oğlu Mehdi zamanında devam ettiğini nakletmiştir. Özellikle Mehdi zamanında Türkistan hükümdarlarının bir kısmı Müslüman olmuştur. Abbasi halifeleri döneminde Türkler oldukça etkin durumdaydılar. Abbasi halifeleri, Türk kumandanlarını güçlü karakter özellikleri ve askeri yetenekleri sebebiyle hilafet ordusunda görevlendiriyorlardı. Zamanla hilafet ordusundaki Türk Memlüklerin sayısı artmıştır. Mes'udi bu konuda halife Mutasım döneminde 4000 kadar Türk askerinin toplandığından bahseder. Bu sayede Türklerin nüfuzu oldukça artmış ve bu durum zamanla Türklerin devletin kontrolünü ele geçirmelerini de kolaylaştırmıştır (Şeşen, 1985: 6-10). İbn Havkal'ın Suretü'l-Arz adlı eserinin Maveräünnehir bölümünün tercümesinde, İslamiyet'in Türklerden daha kuvvetli Darü'l-harp bulunmadığı, bütün Maveräünnehir halkının Türkler karşısında Müslümanlar için bir hudut (sedd) olduğu ifadeleri yer almıştır (Şeşen, 1985: 210). Emevi halifelerinin ve komutanlarının tutumları nedeniyle bu dönemde Türkler İslamlaşmaya sıcak bakmamışlar ve bazı dönemler Emevi ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Tarihi kayıtlardan ve Hz. Muhammed'den nakledilen hadislerden Müslüman Arapların mecbur kalınmadıkça Türklerle çatışmaya girmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde Müslümanlarca hoşgörüyle ve eşitlikçi anlayışla yaklaşıldığında Türklerin inançlarının İslamiyet'e meylettiği anlaşılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERDE TENGRİ İNANCININ İSLAMİYET'TEN AYRILAN ÖZELLİKLERİ

Türklerin İslamiyet öncesindeki inançlarının İslamiyet'le ortak olduğu düşünülen yönleri döneme ait çeşitli kaynakların incelenmesi aracılığı ile araştırılmıştır. Konu hakkında Müslüman alimlerin gözlemlerinden oluşan eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Türkler tarafından kabul gören belli başlı dinler hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Özellikle Tengri'ye inanma şekli ve çeşitli kültürlere olan inançlarının İslamiyet'ten ayrılan özellikleri tespit edilerek bu konudaki farklılıklara vurgu yapılmıştır. Tengri inancının Tevhit inancından ayrılan yönlerine dair değerlendirmelerde bulunulmuştur.

4.1. Eski Türk İnancı ile İslamiyet Arasındaki Farklılıklar

Eski Türk inançlarıyla ile İslamiyet arasında olan ortak yönler bulunduğu gibi farklı olan özellikler de bulunmaktadır. Türk toplulukları birbirlerinden farklı zamanda ve farklı dini kültürel yapıları ile varlık göstermişlerdir. Geniş bir coğrafyada hüküm süren Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafyaların sınırlarının tespit edilerek sonuca varılması gerekmektedir. Türkler sadece geleneksel inançlara sahip değillerdi. Semavi dinler kapsamında yer alan Budizm, Musevilik, Zerdüşçülük, Maniheizm, Hristiyanlık gibi inançların etkisinde de kalabilmişlerdir. Yaşanılan coğrafi bölgenin özellikleri, komşu oldukları ve etkileşimde bulundukları milletlerin dini yapıları, yaşanılan zaman dilimi de dini inançlar konusunda belirleyici olmuştur. İslamiyet'ten önceki dönemin çok uzun bir zamanı kapsaması, ayrıca yaşanılan bölgenin oldukça geniş olması ve bu konuya netlik kazandıracak belgelerin yeterli olmayışı da göz önünde bulundurulmalıdır. Her bir Türk kavminin kendi bünyesinde ve inanma biçimlerinde de tamamen aynılık söz konusu değildir. Kimi zaman bir dini inanç yalnız yöneticiler tarafından benimsenirken halkları tarafından kabul görmeyebilmiştir.

Tengri inancı ile Türklerde tek bir tanrı olduğu kanaati hâkimdir. Tengri'nin her şeyi yaratan tek tanrı olduğu düşünülmektedir. Türk milletinin zor zamanlarında yardımına gelen Tengri, onlara ilahi kaynaklı kutsal bir kağan tahsis eder. Ayrıca kam veya şaman adı verilen görevli din adamları, halkın sorunlarına çözüm bulmada, çeşitli merasimleri tertip etmede

vazifelendirilmişlerdir. Dua ayinlerini, cenaze törenlerini gerçekleştirerek dini vazifelerde görev almışlardır. Ayrıca büyücülük de onların rolleri arasındaydı (Turan, 1980: 23). Tek tanrı inancının yanı sıra eski Türk inanışları içinde tabiattaki bir takım gizli kuvvetlerin varlığına da inanılırdı. Yer-su tabiri bunlardan biriydi. Halkın inançlarını genel olarak şekillendiren faktörler ekonomik ve sosyal koşullar ile maddi ve coğrafi hayat şartları olmuştur. Tabiat kuvvetleriyle kurulan bağ daha çok yaşam biçimleri ile ilişkilendirilmiş olsa da neticede dini bir anlam yüklenmiş, kutsiyet kazandırılmıştır. Oğuzlarda, Cücenlerde ve Moğollarda su tabuydu. Onu kirletmemek esastı. Vücudun ve giysilerin suyla yıkanması yasaklanmıştı. Çünkü inançlarına göre suda yıkanma kötü ruhları davet eder, şimşek ve yıldırımlara sebep olurdu. Eski Şamanistler de elbiselerini giyebildikleri kadar giyerler fakat yıkamazlardı. İnsanların su ile yıkanmalarının ve suyu kullanmalarının ise büyü sebebi olduğuna inanmışlardır (Şeşen, 2022: 12). İslamiyet öncesi Türklerde Güneş ve Ay da kutsallardan sayılırdı. Kut inancı çerçevesinde kağanlarının tahta çıkışında Tengri'ye minnettarlık duyulurdu. Bu nedenle kağanlarının otağlarının giriş yönü doğu tarafındaydı. Güneş, Ay ve onlardan başka çeşitli yıldızlar da kutsallardandı. Ebu Dülef Çiğillerin Süheyl, Zühal (Satürn), İkizler, Büyük Ayı, Küçük Ayı yıldızlarına ve Oğlak burcuna taptıklarından söz eder. Ayrıca Çoban Yıldızını da rablerin rabbi olarak gördüklerini dile getirmiştir (Şeşen, 2022: 64). Yine Ebu Dülef Kırgızların da benzer kutsallara sahip olduklarına şahit olmuştur. Ona göre Kırgızlar da Satürn ve Venüs yıldızına saygı gösterirken Merih yıldızını uğursuz kabul etmişlerdir. Bir çocuk dünyaya geldiğinde ona da secde etmişlerdir. Karluklarda da benzer şekilde tabiattaki mevcut unsurların kutsallaştırıldığını gözlemlemiş, onların da yeşil ve düz bir kayayı ulu kabul ettiklerini ve uğruna kurban sunduklarını rivayet etmiştir (Şeşen, 2022: 66-67). Neşri'ye göre Türklerin bazıları şehirde el sanatları ile uğraşmış, bazıları göçebe olarak dağlarda ve sahalarda yaşamıştır. Bazıları güneşe, bazıları puta, bazıları ateşe, bazıları ineğe, kimileri ağaç ve kütüklere, kimileri ise taşa tapmaktadır (Köymen ve Unat, 1995: 9). Türklerin İslamiyet öncesi dönemi çok uzun bir süreci ve oldukça geniş bir coğrafi alanı kapsar. Türkler birden fazla dini motifi yer aldığı eski inanış ve kültürlere sahip olmuşlardır. Farklı özelliklerde olan dinlerin de tesirinde kalabilmişlerdir. Geleneksel din algılarının oluşumunda en fazla kâinatı ve hayatı yorumlama biçimleri etkili olmuştur. Tengri inancı Türklerde tek tanrı şeklinde olup varlığının başlangıcı ve sonu olmayan bir yaratıcıdır. Diğer dinlerdeki gibi bir mabedi olmayan Tengri, gözle görülemez bir yapıdadır. Bu nedenle resmedilememiş, belli bir şekil de verilmemiştir. Bu ve benzeri özellikleri sebebiyle kimi zaman İslamiyet'teki tevhit inancı ile Tengri inancı özdeşleştirilmiş, Türklerin İslamiyet'i

kolaylıkla benimsemelerine yol açtığını düşünülmüştür. Halbuki Türklerle aynı yüzyıllarda yaşamış olan bazı Müslüman alimler ve Müslüman coğrafyacılar çeşitli nedenlerle Türkleri ve Türk ülkelerini yakından gözlemlemişlerdir. Türklerin gerek yaşam biçimlerine, dini inançlarına ve diğer özelliklerine dair önemli tespitlerde bulunmuşlardır. İslam tarihçileri ve İslam coğrafyacıları yazdıkları Arapça ve Farsça eserlerde Türklerin dini inançlarına ve dini yaşantılarına dair önemli rivayetler aktarmışlardır. Çok sayıda alimin eski Türk inançları kapsamında, yaşadıkları yüzyıla has benzer kanaatler edindikleri anlaşılmaktadır. Gözlem yapılan döneme ait Türk topluluklarının ortak kutsallara sahip oldukları, gözlem yapan alimlerce bu kutsalların birer put olarak değerlendirildiği de anlaşılmaktadır. Tengri inancı bağlamında kutsallaştırılmış varlıklar kült olarak kabul edilirken, Müslüman alimler kendi inançları çerçevesinden ve bu nesnelere secde edilmesinden dolayı bunların put olduklarına dair bir yargıya varmışlardır.

Eski Türk inancında dağlara, sulara, ataların ruhlarına taparcasına saygı gösterilip önemsenirken İslamiyet'te de dağlar özel bir mahiyet taşımaktadır. Dağ mefhumu İslamiyet'te Türklerin inancından farklı şekilde konumlandırılmıştır. Dağlar Müslümanlar arasında daha çok orada bulunan kişilerin kimlikleri ve misyonları ile kıymet kazanmıştır. Ayrıca gerçekleşen olayların önem dereceleriyle de ilgilidir. Kur'an-ı Kerim'de bazı dağların isimleri geçmektedir. Bu dağlar Sina dağı, Cudi dağı gibi dağlardır. Dağlara verilen önemin sebebi peygamberlerin bir kısmına burada ilahi vahiy gelmesi sebebiyledir. Eski Türk inançlarındaki şekliyle bir kutsiyet verilmemektedir. Hz. Muhammed, Hira Dağı'nda iken ilk vahyini almıştır. Tufan sonrasında Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu dağ Cudi Dağı'dır. Cudi Dağı İslam tarihinde ve dinler tarihinde önemli bir yere sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Şırnak iline on yedi kilometre uzaklıkta yer alan bu dağ elips şeklinde olup, üzerinde dört adet doruk bulunmaktadır. Farklı yükseltilerde olan bu tepelerden en fazla yükseltiye sahip olanı Nuh peygamber ziyaret tepesi ismiyle anılır (Tanyü, 1993: 79-80). Nitekim ayette de suların çekilmesinden sonra geminin Cudi Dağı üzerine oturduğu belirtilmektedir (Hud 11/44). Tur Dağı'ndan da bahsedilmektedir. Tur Dağı'nın İsrailoğullarının üzerine tehdit amaçlı bir gölgelik gibi kaldırıldığı, onların da bu dağın üzerlerine düşeceğini sandıkları bildirilir (Araf 7/171). Yine Tur Dağı'ndan bir başka ayette de bahsedilir. Tur-i Sina'da yetişen bir zeytin ağacı olduğundan ve bu meyvenin hem yağ hem de katık olarak yaratıldığı bilgisi bulunur (Müminun 23/20). Tur Dağı ile alakalı başka bir ayette ise Hz. Musa ailesi ile Mısır tarafına gitmek üzere yola çıktığında Tur Dağı'nın sağ tarafında bir ateş fark etmiştir (Kasas 28/29). Dağların bizzat Allah tarafından

yaratıldığına ve onun emrine bağlı olduklarına dair ayetler de bulunur. Yeryüzünde insanların sarsılmaması için sabit dağların yerleştirildiği, doğru gidebilmeleri için de geniş yollar var edildiği, sabit dağları yerleştirenin de Allah olduğu belirtilir (Enbiya 21/31; Nahl 16/15-16; Neml 27/61; Hicr 15/19; Fussilet 41/10; Mürselat 77/27; Naziat 79/32). Ebu Kubeys Dağı'na İslamiyet'te önem atfedilmiştir. Bu dağ Mekke şehrinde Ebu Kubeys ile Kuaykiân Dağları arasında yer alır. Yeryüzünde yaratılan ilk dağ olduğuna inanılır. Rivayete göre Hacerü'l-Esved bu dağdan alınmış veya Hz. Âdem bu dağdan ilk ateş parçasını almıştır. Bu nedenle dağ bu isimle anılmıştır. Cahiliye devrinde de bu dağ kutsal sayılmıştır. Say'ın başlangıç noktası olarak kabul edilen Safa tepesi de bu dağ üzerinde bulunur (Boks, 1994: 280-281). Rivayet edildiğine göre Hz. İbrahim Ebu Kubeys Dağının üzerine çıkarak insanları hacca davet etmiştir. Ayette de insanlara haccı ilan etmesi için kendisine hitap edilmiştir (Hac 22/27).

Sevr Dağı da Mekke'ye yaklaşık 4 km uzaklıkta yer alır. Hicret esnasında Hz. Muhammed Hz. Ebu Bekir ile yola çıktıklarında Mekkeli müşriklerden gizlenmek maksadıyla bu dağda yer alan mağarada konaklamışlardır. Hz. Muhammed, korkan arkadaşına üzülmemesini telkin etmiştir. Allah onlara huzur ve güveni indirmiş, gözlerin görmediği askerlerle onları kuvvetlendirmiştir (Tevbe 9/40). Sevr Dağının önemi, Sevr Dağı'nın kendisinden ziyade burada var olanların ve yaşadıkları hadiselerin kıymetlendirilmesindendir. Dağın kendisine yüklenen bir inanç veya anlam söz konusu değildir. Mekke'nin kuzeydoğusunda yer alan Hira Dağı Hz. Muhammed'e ilk vahyin geldiği dağın adıdır. Bu dağ aynı zaman da Cebel-i Nur (Nur Dağı) adıyla da bilinir. Bu dağda yer alan mağara Hz. Muhammed'in hayatında önemli bir dönüm noktasına sahipti. İslam inancına göre otuz beş yaş itibariyle zaman zaman bu dağda yer alan mağarada inzivaya çekilmeye başlamış, nübüvvetinin ilk müjdeleri olan sadık rüyaları da bu dönemde görmeye başlamıştır. Kırk yaşına ulaştığında ise 610 yılında Cebrail'in ilk vahyi indirmesiyle de yine bu dağda nübüvvet görevi verilmiştir. Bir başka rivayette de Hz. Muhammed henüz çocuk iken bu dağda Cebrail tarafından göğsü yarılarak yıkanmış ve böylece vahye hazır hale getirilmiştir. Şakk-ı Sadr adı verilen bu hadisenin açılımı sözlüğe göre şöyledir. Şakk yarmak olarak sadr ise göğüs manasına gelip bu sözcüklerin terkihi ile göğüs yarılması şeklinde bir anlam açığa çıkar. Çeşitli kaynaklarda şerh-i sadr hadisesi olarak da yer alır. Şerhin anlamı açmaktır. Dünya hayatında biyolojik varlık sebebi olan kalbin, dini manasıyla kalbi manevi olarak da varlığına inanılmış, kişinin duygu ve zihni dünyası ile ilişkilendirilmiştir. Cebrail tarafından gerçekleştirilen bir uygulama ile Hz.

Muhammed'in dünyevi arzuları yok edilip, uhrevi meziyetler ile donatılmıştır. Bir kısım hadis ve siyer kaynaklarında konu ile alakalı bazı açıklamalar yer alır. Olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Cebrail bir gün Hz. Muhammed'in yanına gelip göğsünü yarıdıktan sonra kalbini çıkartarak yıkamış ve orada bulunan bir kan pıhtısını çıkararak temizlemiştir. Kalbi tekrar yerine koyduktan sonra yarığı kapatmıştır. Kaynaklarda olayın birkaç kez tekrar edildiğine dair yer alan rivayetlerde ilk olarak süt annesinin yanında dört veya beş yaşlarında gerçekleştiğinden, sonra on yaşında, Hira'da ilk vahiy esnasında ve miraca çıkmadan önce İsra gecesinde gerçekleştiğinden bahsedilmektedir (Ahatlı, 2010: 309-310). Bu hadise yine bu dağda vuku bulmuştur. Bir hadisinde bildirildiğine göre ashabından bir grup ile Hz. Muhammed Hira Dağı'na çıkmış, o esnada dağ sallanınca Hira Dağı'na sakin olmasını söylemiştir. Hz. Musa'nın Tur Dağı'nda bulunuşu ile Hz. Muhammed'in Hira Dağında geçirdiği zaman dilimini mutasavvıflar ortak bir payda da değerlendirmişlerdir (Günel, 1998:121-122). Zaman zaman peygamberlerin belli bir süre itikâf veya inziva adıyla insanlardan kendilerini tecrit ettikleri bilinmektedir. Neticede peygamberlerin nübüvvet görevlerinin başlangıcı yahut hayatlarında dönüm noktası sayılacak önemli hadiselerin bir kısmı dağlarda cereyan etmiştir. Bu nedenle dağlar Müslümanlar tarafından önemli bir yere konumlandırılmıştır. Ancak dağ kültüründen farklı bir bakış açısı mevcuttur. Dağın üzerinde gerçekleşen hadiseler dağın kendisinden daha ziyade kıymetlendirilmiştir. İslamiyet'te de dağların ayrı bir önemi vardır. Fakat Türklerin inançlarındaki gibi yüklenen bir anlam söz konusu değildir. Türklerin inanışlarında dağlar tanrı mekânıyken İslamiyet'te Allah'ın varlığı hiçbir mekânla ve zamanla sınırlandırılmamaktadır. Allah kült olarak kabul edilen varlıklara atfedilen özelliklerin tümüne uzak olup, onların yaratıcısıdır.

Gerdizi, Zeynü'l-Ahbar adlı eserinde Kimeklerin İrtiş Irmağı suyunu ululayıp taptıklarını, suyun kendisini tanrı olarak gördüklerini rivayet etmiştir. Ateş kültüründe yer alan ateşin her şeyi temizlediğine olan inanç nedeniyle Kırgızlar da tıpkı Hindular gibi ölülerini yakmışlardır. Bunun dışında Kırgızlarda ağaca, kirpiye, saksağana, rüzgâra, öküze de tapıldığına dair bilgiler eserde yer almıştır (Şeşen, 1985: 73-75). El-Ceyhani'nin el- Mesalik ve'l Memalik, Tavzihü'd-Dünya ve Ubeydullah b. Hurdadbih'in eserlerinde yer alan bilgilere göre Çiğiller ve Türgişlerin bir kısmı dağa taparlardı (Şeşen, 1985: 88). Avfi, Camiü'l-Hikayat adlı eserinde Kırgızların ateşe tapıp ölülerini yaktığından, gelecekte haber veren kâhinlerinin olduğundan söz eder. Kimeklerin ise ateşe veya suya tapan kâfirler olduğunu, ölülerini yaktığını da ayrıca aktarmaktadır (Şeşen, 1985: 91). İdrisi de Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirakü'l-Afak adlı eserinde Tokuz-Oğuz (Uygur) halkının Mani dininden

olduklarını, ülkenin bir kısmının Mecusi, bir kısmının ise putperest olduğundan söz eder. Eserde ayrıca Kırgızların ölülerini yakıp küllerini Manhar nehrine attıklarından, Kimeklerin Mecusilerden olup aralarında zındıkların da bulunduğundan, hatta içlerinden bir kısmının güneşe ve meleklerle taptıklarından da bahseder (Şeşen, 1985: 98-107). Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvini, Türklerin gerçek bir dinle ilgilerinin olmadığını, bazılarının yıldızlara ve ateşe taptığını, bazılarının ise Hristiyan, Maniheizt, seneviyye (düalist) ve sihirbaz olduğunu söylemiştir. Tatarların da hiçbir dine mensup olmayıp, güneşi tanrı olarak görüp secde ettiklerini ve hiçbir şekilde helal haram tanımadıklarını rivayet etmiştir (Şeşen, 1985: 146-149). Bu yönleriyle de İslamiyet ile eski Türk inançları arasındaki farklar göze çarpmaktadır. İslamiyet'te ise tabiat güçleriyle gerçekleşen tüm hadiseler Allah'ın iradesi ile yaratılmaktadır. Kâinattaki her şeyi sebep sonuç ilişkisi içinde yarattığından tüm bu unsurlar Allah'ın yaratma vesileleri olarak görülmektedir. Ötesinde yüklenen anlamlar ise Müslümanlara göre tek ilah anlayışına aykırı bir durum olarak kabul edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de konuya defalarca vurgu yapılmıştır. Türklerde Tengri inancı dışında tabiat kuvvetlerine, atalarının ruhlarına saygı duyulması şeklinde çeşitli inançlar da gelişmiştir. Hayvan ve bitkilere kutsiyet atfedilirken, ateş ve su gibi unsurlara da gündelik hayat içinde özel bir anlam yüklemişlerdir. Şamanizm de geleneksel yapısıyla Türkler arasında kabul görmüştür. Her ne kadar Türkler tabiat unsurlarına tapınmaktan ziyade saygı duyup minnettarlık gösterecek de inanma biçimleri ve yükledikleri anlam yönünden İslamiyet'teki tevhit inancıyla farklılıklar gösterir. Tek tanrı inancının varlığı Türklerde hâkim inanç olarak görülse de yardımcı sayılabilecek tanrılaştırılmış unsurlar yönüyle İslamiyet ile farklı özelliklere sahip bulunmaktadır.

4.1.1. Türklerdeki Tengri Anlayışı ve İslamiyet'teki Tevhit İnancı Arasındaki Farklılıklar

Türk Tengrisi tek bir yaratıcı tanrı olarak mahiyetini korumuştur. Türkler tanrılarını Tanrı, Tengeri, Tangara, Tanara, Teri, Tenir, Kuday, Çalap gibi çeşitli isimlerle anmışlardır. Türklerin tamamı arasında Tanrı adı kullanılmıştır. Tengri yazılı kültür eserlerinde milli bir tanrı niteliğinde olsa da esasında evrensel bir tanrı şeklindedir. Türk tanrısı Deus Otiosus bir karakter taşır, insanların faaliyetlerine müdahale etmemektedir (Güngör, 2007:1). Tengri Türklerde yazıtlardan anlaşıldığı üzere kağanları tahta çıkarır, zaferler kazandırır.

Yazıtların birçok yerinde tanrı adı tek başına yer almaktadır. Ancak Tonyukuk Yazıtı'nın bir yerinde tanrı ile Umay, Yer-su birlikte geçmektedir (İnan, 2020: 27-28). Türklerde tek tanrı inancına dair izlenimlerde bulunan İbn Fadlan, Oğuzların bir tanrıya inandıklarını öne sürmektedir. Ona göre aralarından biri bir zulme uğradığında veya başına kötü bir şey geldiğinde başını semaya doğru kaldırarak, bir tanrı diyerek yardım isterdi (Şeşen, 2022: 10). Burada Oğuzların tek bir tanrıya inandıklarına vurgu yapılırken aynı eserin Başkurtlarla ilgili bölümünde bu kavmin bir kısmının on iki tanrıya inandıklarından bahsedilir. Hatta bu tanrıların en büyüğünün Tengri olduğu ve onun da diğerleri ile uyum sağladığından söz edilmektedir (Şeşen, 2022: 20). Bazı şaman dualarında geçen gökteki bir tanrı tabiri araştırıldığında bu anlamın Şamanistler için boş bir söz olduğu anlaşılırken, bu tabirin Hristiyan yahut Müslümanlarda geçtiği varsayılmaktadır. Tengri kelimesi eski Türkçede gök ve Allah anlamlarını karşılamıştır. Türkler göğü maddi bir varlık olarak görüp tanrı ile aynı şey olarak idrak etmişlerdir. İslamiyet'i kabul eden Türkler gök kelimesini sema, Tengri kelimesini de Allah mefhumuna dönüştürmüşlerdir (İnan, 2022: 28-29). Varlığı V. yüzyıla kadar indiği düşünülen Tengri, Asya Hunlarında ulu tek bir varlığı temsil etmektedir. Eski halklar arasında güneş, ay ve yıldızlar tanrı olarak kabul edilirken Türkler bütün göğü Tengri olarak sembolleştirmişlerdir (Gömeç, 1998: 49). H. Tanyu ise eski Türklerin tek tanrılı olduğu görüşünü savunmuştur. Eski Türk inancının yüce ve ulu anlamında Tengri inancı olarak adlandırılabilceğini öne sürmüştür (Alıcı, 2010: 580). H. İ. Erkoç'un atıfta bulunduğu Göktürk yazıtlarında Tengri kelimesi bazı zamanlarda sadece fiziksel gökyüzü anlamında kullanılmıştır. Göktürk ve Uygur kağanları tarafından kullanılan İllig, İşbara, Bilge gibi unvanların arasında Tengri de yer almıştır. Tengri, Çin kaynaklarında Türklerin kutsal bir dağın adı ve yer tanrısının adı olarak yer almaktadır (Erkoç, 2018: 313-315). Türklerde çok eski dönemlerden beri var olan Tengri inancı ulu bir varlığı temsil etmekteydi. Kağanların seçimi, kazanılan zaferler Tengri'nin iradesi ile gerçekleşmekteydi. Tengri'nin aynı anda üç farklı anlam taşıdığı da anlaşılmaktadır. Ulu ve yüce anlamı dışında gökyüzü ve mavi renk anlamında da kullanılmıştır. Hâkim bir tanrı olan Tengri'nin gücü ve kudreti kendinde bulundurduğuna inanmaktadırlar. Türklere göre Tengri hükümdarları tayin eden, himaye edip koruyan, kimi zaman cezalandıran yüce bir tanrıdır. Muhtelif zamanlarda Tengri'ye kurbanlar da sunulmaktadır. Semavi dinlerdeki evrensel ilah anlayışını yansıtan Tengri inanişinde, tek tanrı anlayışının varlığına dair kanaat oluşmuştur. İslamiyet öncesinde Türkler arasındaki yaygın inançlardan bir diğeri de Şamanizm'dir. Tarih boyu Türkler çeşitli dinlere inanmış olsalar da Tengri inancı varlığını devam ettirmiştir. Tabiatla mevcut bulunan

unsurlar da Tengri tarafından yaratılmış kabul edildiğinden kutsaldır. Yer, dağlar, ormanlar ve sulara olan inanç da Tengri ile bağlantılı kabul edilmiştir. Bir diğer inanç şekli de atalarına saygıdan doğduğuna inanılan Atalar Kültüdür. Ateş Kültü de yine aynı çerçevede Tengri inancı kapsamında kabul gören, insanları kötü ruhlardan arındırdığı düşünülen bir inanıştır.

Ebu Dülef de Karlukların yeşil ve düz bir kayayı ululadıklarını ve ona kurbanlar sunduklarından bahsetmiştir (Şeşen, 2022: 68). Dağların ve ağacın kutsiyeti Tengri inancıyla bağlantılı fakat aynı zamanda yardımcı tanrılar veya kültler şeklindedir. İbn Fadlan, Tengri inancıyla birlikte Türklerin yardımcı tanrılara taptıklarından söz etmiştir (Şeşen, 2022: 15). Tengri inancı çok sayıda yardımcı tanrılarla da özdeşleşmiştir. Hududü'l-Âlem'de Çiğillerin güneşe ve yıldızlara taptıklarından söz edilir (Şeşen, 1985: 58). Yine Gerdizi'nin Zeynü'l-Ahbar adlı eserinde Kimeklerin İrtiş ırmağı suyunu ululayıp, secde ettiklerini ve bu suyu tanrı olarak kabul ettiği yer alır (Şeşen, 1985: 71-73). Secde bir tapınma ritüeli olarak Türk boyları arasında yaygın bir gelenek halindedir. Kırgızların bazısı öküze, rüzgâra, kirpiye, saksığana, güzel görünüşlü ağaca taparlar (Şeşen, 1985: 75). Ayrıca Çiğiller ve Türkişler dağa taparlar, dağın Allah'ın ikametgâhı olduğunu söylerler. Ağaçlara secde edip onlar adına kurban keserlerdi (Şeşen, 1985: 88-89). Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Benazici, Karahanlılara tabi olan Çiğiller adındaki kabileye uğramıştır. Onların Süheyl, Zuhal, İkizler, Büyük Ayı, Küçük Ayı yıldızlarına, Oğlak Burcuna taptıklarından ve Çoban Yıldızını rablerin rabbi olarak kabul ettiklerinden bahsetmiştir. Daha sonra ise Kırgızlar adındaki kabileye uğramıştır. Onların da Satürn ve Venüs yıldızlarına saygı gösterirken Merih yıldızını uğursuz saydıklarını gözlemlemiştir. Bunun dışında güney yönünde ibadet ettiklerine, doğan çocuğa secde ettiklerine de şahit olmuştur (Şeşen, 2022: 64-66). Ebu Zeyd el-Belhi'ye göre ise Kırgızlar, ateşin ölen kişinin cesedini günahlardan temizlediğine inandıklarından ölümlerini ateşte yakmışlar, ayrıca putlara tapmışlardır. Hatta bazıları güneşe, bir kısmı ise göğe tapmışlardır. İçlerinden bazıları ise ölü ve kölelerini ve hizmetçilerini diri diri mezara gömerek, onların da mezarda ölmelerine neden olmuşlardır. Ayrıca mezarın başında hayvan keserek merasim tertip etmişlerdir. Onlar mezara tepe (tümülüs) adını vermişlerdir. Falcılığın yaygın olduğundan, aldıkları kararları koyunun kürek falına göre belirlediklerinden de bahsetmiştir. Ebu Abdurrahman el-Endülüsi ise Türklerin bazılarının putperest olup kimilerinin de güneşe taptığından söz etmiştir (Şeşen, 1985: 194). İslamiyet'te ise bahsedilen tüm varlıklar tek bir yaratıcı tarafından var edilmiş olup yaratılandır. Dolayısıyla kendilerine ait özelliklere sahip olsalar da onları sevk ve idare eden yaratıcı kudretin idaresindedirler. Her şey bir sebep sonuç yasası ile yaratıldığından insan ve toplum

hayatı için gerekli olan ihtiyaçları karşılayabilmektedirler. Gücü ve kudreti kendi bünyelerinde bulunduramayışları nedeniyle eski Türk inanışları ile İslamiyet bu yönden ayrılır.

Kaşgarlı Mahmud ise Tengri'yi yüce ve aziz olan Allah olarak açıklamıştır. Ayrıca Müslüman olmamış Türkleri kâfirler olarak niteleyip, göğe Tengri dediklerinden, aynı şekilde gözlerine büyük görünen dağ, ağaç gibi şeylere de Tengri adını verdiklerinden ve bunlara secde ettiklerinden bahsetmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2020: 501). Tengri inancı ile İslamiyet arasında benzerlik konusu değerlendirilirken en çok tek tanrıya inanma meselesi gündeme getirilmiştir. İslamiyet'te tek bir ilah olan Allah inancı ile Tengri arasında bağ kurulmak istenmiştir. İslamiyet dâhil olmak üzere semavi dinlerde yaratıcı inancı bulunur ve kuşatıcı bir özelliğe sahiptir. Belki tevhit dini olan İslamiyet'te bulunan bazı özellikler eski Türk inançları içinde değişime uğrayarak karışmış halde bulunabilir. Ancak İslamiyet'teki tevhit inancı ile Türk Tengrisi arasında bağ kurup buradan bir yargıya varmak mümkün değildir. Din değişikliğine bir veya birden fazla özelliğin eski inançlar ile benzemesi nedeniyle, kısa sürelerde karar vermek güçtür. İnanç seçimlerinin duygusal boyutu da mevcuttur. Türklerin İslamiyet'e geçişini sağlayan tek tanrıcılık vurgusu bilimsel bir temele sahip değildir. Türkler tarih boyu akıllarına yatan çeşitli inançları benimsemişlerdir. Değişimler de kısa sürelerde değil uzun dönemlerde gerçekleşmiştir. Türkler çoğunlukla da yaşam biçimlerine uyan inançlara yakınlık duymuşlardır. Çoğu zaman da dini tercihleri Türk kağanları belirlemiştir. Neticede Türk kağanı Tengri tarafından kendisine kut verilen en yetkili kişiydi. Onun tercihleri de tanrı adına yapılmaktaydı. Bu nedenle kağanın seçimleri çoğunlukla ön planda olmuş, Türk devletlerinin dini tercihleri de bu doğrultuda belirlenmiştir.

4.1.2. Tevhit İnancı ve Menşei:

Tevhit inancıyla ilgili olarak akla gelen ilk konu ilk insanın yaratılışıdır. İslam inancına göre Allah tarafından yaratılan ilk insan Hz. Adem, yeryüzüne ilk peygamber ve ilk insan olarak gönderilmiştir. Kendisine de vahiy yoluyla tevhit dini bildirilmiştir. Bu konuyu teyit eden Kur'an-Kerim'de çok sayıda ayet bulunmaktadır. Allah tarafından meleklerle, yeryüzünde hükümlerini yerine getirecek yetki ve yöneticiliğe elverişli olan insanın yaratılacağı haber verilmiştir (Bakara 2/30). Hz. Adem'in yaratılan ilk insan olduğuna dair

farklı ayetler de bulunur. İnsanlara hitaben, sizi tek bir nefisten yaratarak var eden ve ikisinden çok sayıda erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize hürmetsizlikten sakının denmektedir (Nisa 4/1). Yaratılan ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'e eşyanın isimlerinin öğretildiğini de yine Kur'an-ı Kerim'den öğreniyoruz. Böylece ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem bizzat yaratıcısı tarafından eğitime tabi tutulmuş, hayata hazırlanmıştır. Ayrıca Allah'ın yeryüzündeki halifesi sıfatıyla yaratılıp vazifelendirilmiş olması, insanın diğer mahlukat içinde seçkin ve üstün bir konumda olduğunu gösterir. Ayette de bu husus teyit edilir. Doğrusu tevhit dini olan İslamiyet tek bir din olarak sizin dininizdir ve ben de sizin Rabbinizim denmektedir. Ayrıca insanların kendi aralarında din konusunda bölüklere ayrıldıklarından da bahsedilmiştir (Enbiya 21/92-93). Çeşitli peygamberlerin isimlerinin anıldığı ayetler de bulunmaktadır. Daha önce Nuh'un, soyundan Davud'un, Süleyman'ın, Eyyub'un, Yusuf'un, Musa'nın ve Harun'un doğru yola iletildiği ve işlerini iyi yapanlara böyle karşılık verildiği vurgulanırken, Zekeriya'nın, Yahya'nın, İsa'nın ve İlyas'ın hepsinin dünyalara üstün kılındığından ve doğru yola eriştirildiğinden de bahsedilmiştir (Enam 6/84-86). Esasında tüm peygamberlerin sunduğu iman esasları aynıdır. Tevhit dini planında hepsinin daveti bir olan Allah'a iman noktasında aynıydı. Sadece bulundukları toplumların sosyokültürel yapıları, yaşam biçimleri farklıydı. Tevhit inancıyla ilgili başka bir ayette, Nuh peygambere din olarak verilen size de din olarak verildi denmektedir. Hz. İbrahim'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya din konusunda ayrılığa düşmemeleri çağrısı yapılmıştır (Şura 42/13). Diğer vahye dayalı semavi dinlere inananlardan olan Yahudiler ve Hristiyanlar hakkında çeşitli ayetlerde Allah'ın kitap ve dininden yüz çevirdiklerine dair bilgiler yer alır. Peygamberlerin müjdeci ve uyarıcılar olarak gönderilip kendilerine insanların ayrılığa düşebilecekleri meselelerde aralarında hüküm vermek için kitap indirildiğinden söz edilir. Ayrıca kendilerine belgeler gelmesine rağmen ayrılığa ve ihtilafa düştükleri de bildirilmektedir (Bakara 2/213; Yunus 10/19). Konuyla ilgili başka bir ayette de onlardan bir kısmının kitapta olmadığı halde kitaptan zannedilsin diye dillerini eğip büktüklerinden, Allah katında olmadığı halde Allah katındandır diyerek bile bile yalan söylediklerinden bahsedilir (Ali-İmran 3/192). Kur'an-ı Kerim'den öğrendiğimize göre yeryüzüne çok sayıda peygamber gönderilmiştir. İlahi vahye dayalı olarak Hz. Adem ile başlayan tevhit esaslı bu dinin özü, konusu itibarıyla diğer peygamberlere verilenlerden bir fark taşımamaktadır. Belki de sonradan çeşitli alışkanlıklar ve farklı kültürel yaşantılar dâhil edilmiştir. Yeryüzünde Allah tarafından seçilen ve görevleri tebliğ olan peygamberler kendilerine verilen emaneti insanlara sunmuşlar, onlara doğru ve ilahi yolu göstermişlerdir.

Hepsinin de tebliğ ettiği din aynıdır. Ayetlere bakıldığında ilk insanın yaratılışıyla da ilişkilendirilen yeryüzündeki ilk din Hz. Adem’le var olmuş bir tevhit dinidir. Sonrasında ise akıp giden zaman içinde, yaşanan hadiselerin de etkisiyle tevhit inancında yozlaşmalar meydana gelmiştir. Hikâye ve efsaneler içinde yeniden şekillendirilip, kimi unsurlar da unutulmuş çağlar içinde farklı çatı ve kimliklerde bu inancın devam ettirilmiş olması da imkân dâhilindedir.

Tevhit inancı zamanla özdeşleştirme yolu ile semboller dünyasında yerini bulan bir unsura dönüştürülmüştür. “Tanrı yaratıcıdır, anama benzer, tanrı her şeydedir taşta toprağa benzer” gibi özdeşleştirmeler sonradan daha içtenlikli yapılmaya başlanmıştır. Tanrı artık anadır, babadır, taştır, topraktır gibi. İlk başlarda tabiat kuvvetleri tanrılaştırılmamıştır, tevhit kavramı ile özdeşleştirilmiştir. Paleolitik dönemde tevhit inancının gerektirdiği yaratıcılık kavramı sembolik olarak önce dişi güçlerde sonra toprakta aranmıştır. Neolitik dönemde yeni semboller dünyası meydana gelmiş dini terminoloji de bundan etkilenmiştir. Semboller daha çok baba karakteri üzerinde yoğunlaşmıştır. Tevhit inancının değişime uğradığı Ana ve Gök Baba dönemlerinde belirli aralıklarla tevhidi ve İslam öğretisini insanlara yeniden bildirmek için peygamberler gönderilmiştir. Fakat bu toplumlarda Ana Tanrıça ve Gök Baba kavramlarından ortaya çıkan çok tanrıcılık her defasında tevhidin yeniden bozularak yozlaşmasına neden olmuştur. Tevhit mitolojide sembolik olarak insanların altın çağında olduklarını gösteren bir unsur iken diğer tanrılara da inanılmaya başlanmasından sonra altın çağ ifadesi yerini pirinç, gümüş, demir çağına bırakmıştır. Artık tanrılar arasında da bir mücadele dönemi başlamıştır. Hepsi tekliğe veya birliğe kavuşma arzusunda olmuşlardır. Zira tanrılarının çokluğunda gerçekleşecek bozulmaların herkes farkındaydı. Taoculuk, Konfüçyüsçülük, Zerdüştçülük gibi bazı mitoslarda da benzer bozulma süreçlerinden bahsedilir. Taoculuk’ta insanlar saf bilgiye sahip oldukları dönemde en mutlu çağını yaşamıştır. Altın çağ olarak da adlandırılan saf bilgi çağı insanların sadece nesnelerin kendileri hakkında bilgi sahibi oldukları çağdır. Bu ise göreceli olmayıp mutlak bir bilgidir. İnsanlar bu bilgiyi sezgileriyle kavrayabilirler. Sezgi ise yarı vahiydir ve insanların Allah ile ilişkilerini henüz kesmedikleri bir dönemdir. Sonraları ise bu bilgiler çağı geride kalmış, tevhit inancı ise bölünerek Gök Baba ve Toprak Anaya dönüşmüştür. Oradan da dişi bir tanrı gibi kabul edilen Ay tanrısına ve erkek tanrı olarak görülen Güneş tanrısına dönüştürülmüş ve bu durum böyle sürüp gitmiştir (Demirci, 1985: 247). Her toplumun ve insanın hayatında gerçekleştirmek istediği öncelikleri vardır, tarih boyunca da kendi hayatlarında ve çevrelerinde değişiklikler yapabilme kudretine sahip olmak istemişlerdir. Amaçlarına

ulaşabilmek adına kimi zaman inançlarını tahrif ederek bozulmalara sebebiyet verebilmişlerdir.

Mitolojiler ile Tevhit dini karşılaştırıldığında ilk din olan Tevhit dinindeki bazı bilgilerin çeşitli coğrafyalarda yaşayan insan toplulukları tarafından mitlere, destanlara dönüştürülebildiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Gılgamış Destanı'nda yer alan ve Nuh Tufanı'na benzeyen bir hikâyede bu fikri güçlendirmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nuh ve kavmi yerleşik bir topluluk olarak anlatılır. Hiyerarşik bir yapıya sahip olan bu insanların bağları, bahçeleri ve evleri bulunur. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçmesinden sonra geniş kapsamlı bir sel hadisesi hiç yaşanmamıştır. Bu nedenle bazı bilim adamları kutsal kitaplarda yer alan Tufan hadisesinin Tufan tabletlerinde işlenen Sümer Tufanı olduğunu iddia ederler. Tufan hadisesine Amerikan destanlarında da farklı iki varyans halinde değinilir. Kuzey Amerika'da Tufan dolayısıyla bir gemi yapılır. Bu gemi bazen iri bir kabaktan, bazen hayvan derisinden ve kimi zaman da tahtadan yapılır. Güney Amerika varyansında ise gemi yapımından bahsedilmez. En enteresan bilgiler ise Hurrilerin rol oynadığı Tufan mitosunda yer alır. Orta Doğu'dan Amerika'ya intikal eden bu hadisenin bu denli yayılmasının nedeni söz konusu olan sel baskınının insanoğlu henüz aynı yerdeyken gerçekleşmiş olmasından ve dünyanın farklı yerlerine gitmeleriyle de birlikte bu konuyu da beraberlerinde götürmüş olmalarından kaynaklanmaktadır (Demirci, 1985: 69-72). Tufan hadisesi dünyanın pek çok yerine yayılmıştır. Tufan meselesi insanoğlunun henüz yerleşik yaşama geçmesinden önceki göçebelik döneminin de öncesinde gerçekleşmiştir. Bu bilgiye göre insanlığın milattan önce yedi binlerden daha eski devirlerde yerleşik düzeye gelmiş olması beklenir. Eski İbrani takviminde Tufan için verilen 1656 tarihi Sümerlerin Tufan'dan önceki döneme atfettikleri yıl sayısı ile orantılıdır. Sonuçta insanoğlunun uzun seneler önce Tufan'a maruz kaldığı düşünülür ve bu insanlar Kur'an'da bildirildiğine göre yerleşiklerdir. Altın çağ mitosunda uzak geçmişte kalan bu insanların varlığını doğrulamaktadır (Demirci, 1985: 96-97). Mitoloji insanların dinleri ve gelenekleri hakkında bilgiler veren sözlü kültür kaynaklarından. Mitoloji tanrı ve tanrıçalardan, tabiatın oluşumundan ve bazı karakterlerden ilham alabilir. Geçen zaman içerisinde öğrendiklerini dönüştürebilen insanoğlu, varoluşuyla ilgili olan hakikatleri de kendi yaşamına ve önceliklerine uyarlayabilmiştir. Bu ve benzeri örnekler gösteriyor ki aynı kökten gelen kimi hadiseleri bazı kültürel eklentiler ile toplumlar kendilerine mal etmişlerdir. Tevhit inancı ise çağlar boyu değişim ve bozulmalara maruz kalarak bünyesinde var olan özellikleri başka dinler çatısı altında sahiplenilmiş, değiştirilerek devam ettirilmiştir. Temelde aynı kökten gelmiş olmaları

sebebiyle sonradan oluşan dini inançlar ile tevhit inancının benzer özellikler taşıması da bu nedenledir.

4.1.3. Eski Türk İnançları ile İslamiyet Arasında Farklı Olan Diğer Özellikler

Tevhit inancı dışında ortak özellik gibi görünen, mana yönünden farklılık taşıyan uygulamalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de kurban merasimidir. Kimi zaman kansız kurbanlar, kimi zaman kanlı kurbanlar olarak çeşitlenen bu ibadet bazı toplumlarda ise insan kurbanları şeklinde görülebilmektedir. Türklerde uygulanan en köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için; kerçek, kereh, kudayı, Allahlık, itik, ıyık, yağış, tapığ kelimeleri kullanılır. Kanlı kurban ibadetinin ise oldukça önemli ve yaygın olduğu görülmektedir (Güngör, 2007: 2). Eski Türklerin kutsallarından olan ateş kültüyle de alakalı farklı uygulamalar bulunur. Bunlardan biri Türklerin büyük hükümdarları için belli günlerde büyük bir ateş yakmalarıdır. Yakılan bu ateşe çeşitli dualar okuyarak beraberinde kurban sunmalarıdır (İnan, 2020: 68). Bu uygulamada göze çarpan ateşin hem kendisinin kutsanması, aynı zamanda kurbanın da Türk hükümdarına sunulmasıdır. Halbuki İslamiyet'te ateşin bir kutsiyeti olmamakla birlikte meşru olarak görülen hayvanlar da yalnız Allah adına kurban edilebilirdi (Hac 22/34). Bu merasimlerin amacı ve özü yaratıcıyla yakınlık kurmaktır. İnsanlık tarihi kadar eski olan tanrı adına kurban sunma geleneği toplumların çoğu tarafından uygulanmıştır. İslamiyet'te var olan inanca göre kurban Allah'a yaklaştıran sebeplerdendir. Kendisiyle Allah'a yakınlaşabilmek için özünde kurbiyetin bulunması gereklidir. Allah'a olan yakınlığın gönülde hissedilmesi, O'na olan bağlılığın sunulması gibi niyetler taşınmalıdır. Türklerde hükümdarlar adına da sunulabilen kurban İslamiyet'te yalnız Allah için gerçekleştirilebilirdi. Bu nedenle kurban geleneği eski Türk inançları ile İslamiyet arasında taşıdığı amaç ve uygulama yönünden farklılık göstermektedir.

Eski Türklerin cenaze törenlerine dair Çin kaynaklarından günümüze ulaşan bilgilerden Hunların M.Ö. III. yüzyılda ölümlerini iki katlı tabut içine koyduklarını öğreniyoruz. Ayrıca verilen bilgilere göre Hunlar, tabutun üzerini altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterek ölen kişi ile beraber yüzden fazla kişiyi de öldürmüşler, böylece cenaze törenlerini tamamlamışlardır. Göktürklerin cenaze törenleri hakkında da Çin kaynakları çeşitli bilgiler vermektedir. Göktürklerin defin törenlerinde ölen kişinin yakınları

cenazeyi çadırın içine koyduktan sonra atları ve koyunları keserek çadırın önüne sererler ve at üzerinde yedi kez çadırın etrafında dolaşırlardı. Yüzlerini bıçakla kesip aynı anda ağlayarak kan ve gözyaşını birlikte akıttırlardı. Sonra kararlaştırdıkları bir günde ölen kişinin atını ve eşyalarını ateşte yakarak küllerini de mezara gömerlerdi. Bu uygulamayı yaparken ilkbaharda ölenlerin küllerini sonbaharda, kışın ölenlerin küllerini ise ilkbaharda defnederlerdi. Mezar üzerine bir yapı inşa edip duvarına ölünün resmini ve katıldığı savaşları resmederlerdi. Ölen kişi ömründe kaç kişiyi öldürmüştü o sayı adedince mezarına taşlar yerleştirilirdi. Kurban edilen atların ve koyunların kafaları ise kazıklara takılarak buraya konurdu (İnan, 2020: 180). İbn Fadlan, IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin törenleri hakkında bilgiler vermiştir. Oğuzlardan biri hastalandığında ev halkı yaklaşmaz, her türlü bakımını köle ve cariyeleri üstlenirdi. Hanelerinden uzakta bir çadırda iyileşene veya ölene değin orada bırakılırdı. Fakir veya köle kimseler hastalandığında ise kırlara terk edilirdi. Öldüklerinde ise ev şeklinde büyük bir çukurun içine ceket giydirilmiş ve kuşak bağlanmış halde öleni oturturlardı. Yayını yanına koyup, eline ise içinde nebiz olan bir kadeh verirlerdi. Bütün eşyaları da yanına konulduktan sonra çukurun üzerine topraktan kubbe şeklinde döşeme yapılırdı. Sonrasında kurban edilen atların başı sııklara asılarak bu atlar sayesinde cennete gideceğine inanılırdı. Ayrıca hayatında öldürdüğü kişiler sayısınca ağaçlardan yonttukları suretleri mezarının üzerine koyarlardı. Bu suretlerin cennette onlara hizmet edeceklerine inanmışlardır (İnan, 2020: 181). Cenaze merasimlerinden ölüm sonrası hayatları için hazırlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Eski Türk inancında Türkler, ölen yakınlarının, atalarının ruhlarının göğe uçtuğuna inanırlardı. Ruhların tanrının yanına vardığına, aynı zamanda cennete gittiğine de inanmışlardır. Yazıtlarda yer alan uçmak sözcüğü, (uç-uçmak) vefat etmek anlamında neşredilmiştir (Tekin, 1998: 112). Yazıtlarda uçmak sözcüğünü bazı satırlar da yer almaktadır.

Kül Tigin Yazıtı: D 16- “törüg kazganıp uça barmış. Kangım kaganka başlayı baz kaganı balbal tikmiş. (Yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için önce bağımlı hakanı balbal dikmiş)” (Tekin, 1998: 42-43).

Kül Tigin Yazıtı: D 30- “Bunça törüg kazganıp inim Kül Tigin özi ança kergek boltı. Kangım kagan uçdukta inim Kül Tigin özi ança kergek boltı. (Bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti. Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.)” (Tekin, 1998: 46-47).

Kül Tigin Yazıtı: K-D “Kül Tigin Kony yılda yiti yegirmike uçdı. (Kül Tigin Koyun yılında, on yedi günde vefat etti.)” (Tekin, 1998: 52-53).

Kül Tigin Yazıtı: G-D “Uça bardingız.” (Uçup gittiniz.) (Tekin, 1998: 52-53).

Bilge Kağan Yazıtı: D-20 “Ol bilmedükügin üçün yablakıngın üçün eçim Kagan uça bardı. (O cehaletiniz yüzünden, kötü tavır ve hareketleriniz yüzünden, amcam Hakan vefat etti.)” (Tekin, 1998: 68-69).

İslamiyet öncesi Türk toplumunda gerçekleştirilen cenaze defin töreni örneklerine bakıldığında inançları çerçevesinde yakınlarına tazimde bulundukları görünmektedir. Ayrıca ölen yakınları adına sundukları kurbanların onların cennette bineği ve öldürdükleri kişilerin de hizmetçileri olacağına inanmaktadırlar. Eşyaları ile birlikte cenazelerini defnetmeleri de öldükten sonraki yaşamın varlığına inandıklarını işaret etmektedir. Yapılan merasimlerin ölen kişinin cennete uğurlanabilmesi adına gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yeryüzünde yaratılan insanın göklerde ve yerde mevcut bulunan imkânlar tasarrufuna sunulmuştur. Diğer canlılardan farklı olarak insan çevresini idrak edebilen, düşünebilen ve hissedebilen bir varlıktır. Yakınları tarafından vefatı sonrası insanın uğurlanması çoğu zaman hürmet ve saygıyla gerçekleştirilmiştir. Her toplum kendi kültürel yapısına göre cenazeleri için birtakım törenler düzenlemiştir. Hunlara, Göktürklerle ve Oğuzlara ait verilen cenaze defin örneklerindeki uygulamalara İslamiyet’te pek rastlanmaz. Ancak bazıları kısmen uygulanan gelenekler olarak kalmışlardır. Oğuzlarda ölüye ceket giydirilip kuşak kuşandırılması ve elinde bir kadeh ve yayıyla beraber gömülmesi gibi benzeri uygulamalar Müslümanların cenaze törenlerindeki uygulamalardan farklıdır.

İslami kültürde cenazenin yıkama ve kefenleme işlemleri sonrasında cenaze namazı kılınarak maddi ve manevi merasimleri yerine getirilir. Cenazenin kendisine ve yakınlarına da saygı gösterilir, rencide edici davranışlardan kaçınılır. Cenaze töreni öncesinde haberdar etmek maksadıyla ölen kişinin eş, dost ve yakınlarına duyuruda bulunulur. Ölen kişi övgülerle de uğurlanmaz, ağlayıp üzülmeye aşırıya da kaçılmaz. Sabır tavsiye edilir. Borçları varsa yakınları tarafından ödenir. Hazır edilen cenaze bekletilmeden defnedilir. Sonrasında yakınlarına taziye ziyaretlerinde bulunulur, komşu ve akrabalar tarafından yakınlarına yemek ikramı yapılır. Cenaze sahiplerinin ise yemek ikramında bulunması Cahiliye dönemi adetlerinden sayılır. Yas tutan yakınlarına ek bir külfet olması nedeniyle gerekli görülmez. Ölüm, maddi yaşam koşulları tarafından çevrelenen geçici olan hayattan sonsuz hayata geçişi sağlayan bir mekanizmadır (Şener, 1993: 354). Buna göre sona eren yaşamla birlikte

Allah ile olan bağ kesilmez, ölümle birlikte başlayan, farklı bir boyutta süren sonsuz hayatta bu bağ devam eder. Eski Türk inanışlarında öldükten sonra yaşamın varlığının kabulü sebebiyle ölen kişi eşyalarıyla birlikte ev biçimindeki mezarlara defnedilirdi. İslamiyet'te ise böyle bir uygulama bulunmaz. Diğer canlıların yaşamına da kast edilmez, ölenin ardından ağıtlar yakılıp feryat da edilmez. Bu tür davranışlardan kaçınılması tavsiye edilir. Ahiret inancı düşüncesi ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem dönemi itibarıyla vardır. Ölümünden sonraki yaşama farklı dini inanışlarda da rastlanabilmektedir. Zamanla inançların yozlaşması, birtakım hurafelerin oluşması ve tabiattaki pek çok nesnenin tanrı olarak kabul edilmesi Ahiret kavramına toplumların farklı anlamlar yüklemesine neden olmuştur. Temelde tevhit inancı kapsamında var olan ölüm sonrası hayatın varlığı, sonradan varlık gösteren dinlerin bünyesinde de yer alabilmiştir. Kendi inançlarına göre ölüm sonrasına farklı yorumlar getirmişler, özde mevcut olan Ahiret inancı kavramında değişimler meydana getirmişlerdir.

İslami literatüre Mevlit adıyla girmiş olan Vesiletü'n-Necat (Kurtuluş yolu vesilesi), Türk edebiyatının beğenilen eserleri arasında yer alır. Doğum anlamına gelen Mevlit, Hz. Muhammed'in doğumunu anlatmak üzere 1409 yılında Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Bursa Ulu Cami'de görev yaptığı esnada peygamberler hakkında şahit olduğu tartışmalar üzerine sonra Süleyman Çelebi, "ölmeyip İsa göğe bulduğu yol / Ümmetinden olmak için idi ol" beyitlerini söylemiştir. Halktan çok büyük takdir toplayan bu beyitlerden sonra Hz. Muhammed'in hayatını ve sevgisini konu alarak eserini tamamlamıştır (Pekolcay, 2004: 485). Sevilen kimselerin ölümünün ardından söylenen mersiye geleneği sözlü eserlerden olup birçok kadim kültürde yer almasına karşılık doğum neşesini anlatan eserlere rastlanmamaktadır. Ölen kişinin kahramanlıkları, başarıları ve kaybından dolayı yaşanan üzüntü ağıt, sagu gibi isimlerle devam ettirilmiştir (İsen, 2004: 218). Ölüm sonrasına dair sözlü kültür ürünlerine rastlansa da doğum neşesini anlatan eserler Türklerin ilk inanışları arasında bulunmamaktadır. Süleyman Çelebi'nin bu eseri yazmasının sebebi ise Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün olduğunu ispat etmek içindir. Bu eser eskiden günümüze değin Mevlit adıyla şöhret bulmuştur. Mevlit, XV. yüzyıl eski Anadolu Türkçesi ile açık sade bir dille yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerle, tamlamalara daha az yer verilmiştir. Anlaşılır ve samimi bir dille, abartıya ve yapmacıklığa yer verilmeyişinden yüzyıllar boyu benimsenip sevilmiştir. Geniş kitlelere hitap etmiş ve günümüze dek gelmiştir (Pekolcay, 2004: 486). Hz. Muhammed'in dünyaya gelişinin sevinciyle yazılan ve günümüzde halen dahi çeşitli merasimlerde okunan Mevlit benzeri bir uygulama İslamiyet

öncesi dönemde Türklerde mevcut değildir. Türklerin İslamiyet öncesi inanışlarındaki bazı uygulamaların İslamiyet ile benzerlikler taşıdığıının düşünülmesi temelde bütün dinlerin özünün tevhit inancından oluşması sebebiyledir. Geçen zaman içinde oluşan kültürel farklılıklar, değişen bakış açıları da inançlar konusuna farklı yorumların getirilmesine neden olmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmayı destekleyen kaynaklar ile İslam alimlerinin eserlerinde yer alan Türklerin dini inançlarının ve sosyal hayatlarının anlatıldığı bölümler incelenmiştir. İslamiyet ile Türklerin kadim dini inanışları pek çok açıdan karşılaştırılmıştır. Temelde kısmen ortak olan yönlerin varlığı tespit edilirken, dini yaşantılarının taşıdığı anlam ve amaç yönünden farklı özelliklere sahip olduğu görülmüştür. Özellikle Müslüman alimlerin bu inançları değerlendirme şekilleri de farklılıkları ortaya koymaktadır. Türklerde Tengri'nin tek yaratıcı olarak bilinmesi, kimi zaman İslamiyet'in tevhit inancıyla özdeşleştirilmesine neden olmuştur. Çalışmada konuyla ilgili olarak ayrıca tevhit inancına ve menşesine yer verilmiştir. Ayetlerde verilen bilgilerden yola çıkılarak yeryüzündeki ilk dini inancın tevhit inancı olduğu, İslamiyet'in de bu inanç kapsamında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Toplumların dini inançlarında sonradan değişimler ve yeni oluşumlar meydana gelebilmiştir. Türklerin inançlarında da tevhit inancının yansımalarının olduğu görülmüştür. Temelde aynı özden gelen inançlarda ortak özelliklerin bulunması doğası gereğidir. Bu nedenle kısmen de olsa Türklerin inançları ile İslamiyet arasında ortak noktalar tespit edilmiştir. Ancak genel itibariyle Türklerin İslamiyet'ten farklı özelliklerdeki inançları benimsedikleri görülmüştür.

5.1. Türklerin Dini İnançlarının Özelliklerine Dair Genel Değerlendirme

Bireyin kişiliğini bulmasında, toplumların sosyal yapılarının şekillenmesinde dini inançlar daima belirleyici rolü üstlenmiştir. İnsan yaratılışı itibariyle ruh ve bedenden meydana gelmiştir. Dolayısıyla insan bedeninin işlevselliğini sürdürebilmesi için çeşitli maddi ihtiyaçları olduğu gibi ruhun da manevi ihtiyaçları olmuştur. Bu durum toplumları daima bir arayışa itmiş, karşılaştığı toplumlarla da etkileşim içinde bulunmalarına neden olmuştur. Etkileşimlerin neticelerinde toplumlar bazen din değişikliğine giderlerken bazen de mevcut dini yapılarında değişimler yaşayabilmişlerdir. Dini ve kültürel açıdan toplumlar birbirini daima etkileyebilmişlerdir. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgulara göre dönemin Müslüman coğrafyacılarının, seyyahlarının ve tarihçilerin eserleri incelenmiştir. Türklerin inançlarına dair geniş bir içerik bulunduğu görülmüştür. Mevcut bilgiler değerlendirildiğinde

Türklerin oldukça zengin bir dini yaşantılarının olduğu, kültürel yapılarını oluşturan yegâne unsurun ise dini inançları olduğu anlaşılmıştır.

İslam coğrafyacılarının ve tarihçilerinin Türk kavimlerini ve ülkelerini gözlemlerine dayalı eserlerinde vermiş oldukları bilgilerden Türklerin dini ve sosyal yapıları hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Farklı isimlerle adlandırılan Türk boyları yaşadıkları bölgeler itibariyle de komşu oldukları kavimler itibariyle de eşit koşullarda değildir. Alimlerin, seyyah ve coğrafyacıların verdikleri bilgilere bakıldığında bazı Türk kavimlerine dair ortak değerlendirmelerde bulundukları görülmüştür. Kırgızların ölümlerini yaktığı, böylece ölen kişinin hatalarından arınacağına inanıldığı, hatta Mecusi olduklarına dair benzer rivayetler olmuştur. Hazarlara dair çoğu alimin görüşü Museviliği benimsedikleri şeklindedir. Maniheizm'i benimseyen Tokuz-Oğuzlardan (Uygurlardan), Hristiyanlığa yönelen Türk kavimlerinden bahsetmişlerdir. Bazı Türk kavimleri arasında falcılığın, yıldızlara tapmanın ve putperestliğin de var olduğunu gözlemlemişlerdir. Göğü tanrı olarak gördükleri, pek çok şeye secde ettikleri gibi çeşitli inançlardan da söz etmişlerdir. Fakat şahit oldukları, ismi geçen Türk boylarının hepsini mi kapsıyordu yoksa kısmen bir gözlem mi söz konusuydu bu konuda netlik bulunmamaktadır. O dönem Türk boylarının dağınık halde yaşadıkları, büyük çoğunluğun ise konar göçer olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Genel itibariyle bakıldığında iddia edildiği gibi Türklerin dini inançlarının İslamiyet'le özdeşleşen ortak noktalarından ziyade ayırıcı unsurlarına dikkat çekmişlerdir. Kâfir, putperest, Mecusi gibi nitelemelerde bulunmuşlardır. Göğü tanrı dediklerinden, her şeye secde ettiklerinden, fal işleriyle meşgul olduklarından eleştirel ifadelerle bahsetmişlerdir. Birbirinden farklı çok sayıda Müslüman alim eski Türk inançlarına dair gözlemlerinde müşterek tespitlerde bulunmuşlardır. Bu tespitler Türklerin ateşe, göğü, yıldızlara ve çeşitli putlara taptığı, fal işleri ile uğraşıp gelecekte haberdar olmaya çalıştıkları, Musevilik ve Hristiyanlık gibi semavi dinlere inandıkları gibi konulardır. İnanç yönünden taşıdıkları özelliklerin İslamiyet ile ortak noktalarının bulunmadığı, kendilerine has dini ve kültürel bir yapı meydana getirdikleri anlaşılmaktadır. Neticede Türklerin İslamiyet öncesi dönemde kendilerine özgü inanç sistemlerinin var olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçtan yola çıkıldığında Türklerin eski inançlarına benzemesi nedeniyle Müslüman oldukları yargısına da varılamayacağı anlaşılmaktadır.

Tarihte Türkler bulundukları geniş coğrafi sahalarda uzun yıllar varlık göstermişler, çok sayıda büyük devletler kurup köklü bir medeniyet meydana getirmişlerdir. Türklerin

bilinen ilk inançları Tengri inancı ve Şamanizm olmuştur. Ancak çeşitli sebeplerle gerçekleştirdikleri göçler sonucu farklı siyasi ve dini organizasyonlarla tanışmışlar ve etkileşime girmişlerdir. Göçler etkileşimin tek nedeni olmasa da en büyük etken olmuştur. Türkler bu etkileşimlerin ve diğer sebeplerin neticesinde İslamiyet gibi farklı inançlara meyletmışlerdir. Türklerin İslamiyet’i tercih etmesinde etkili olan ortak noktalar da araştırılmıştır. Bu özelliklerin temelde tevhit inancından kaynaklandığı, hatta diğer dini inanışların içeriğinde de ortak noktaların bulunduğu düşünülmektedir. En büyük benzerliğin tek bir yaratıcıya inanma noktasında olduğu iddiası ileri sürülmüştür. Ancak Türklerin Tengri haricindeki diğer kültürleri adeta yardımcı tanrılar gibi düşünmesi, tabiat kuvvetlerine saygı ve kutsiyetin olması bu durumu mümkün kılmamaktadır. Müslüman alim ve coğrafyacıların bir kısmı karşılaştıkları Türk toplumlarının yaşamlarını ve dini kültürel yapılarını eserlerinde değerlendirmişlerdir. Buna göre Türklerin bir kısmının Mecusi, Maniheist, Musevi ve Hristiyan olduklarını ileri sürmüşlerdir. Eserlerinin büyük bir kısmında Türkler hakkında ateşe taptıklarını, göğü tanrı olarak düşündüklerini ve putperest olduklarını yazmışlardır. Bazı Türklerin falcılık ile uğraştıklarından, yıldızlara ve putlara taptıklarından bahsetmişlerdir. Çok sayıda Müslüman alim ve coğrafyacı kendi gözlemleri sonucu dini inançlar konusunda birbirine yakın değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu tespitlerin büyük çoğunluğu Türklerin inanışlarının kendilerine has özelliklere sahip olduğu ve İslamiyet’ten farklı uygulamaların mevcut bulunduğu dur. Müslüman alim, seyyah, tarihçi ve coğrafyacılarının Türklerin inançlarına dair gerçekleştirdikleri gözlemlerinden de bu sonuca varılmaktadır. Netice olarak Türklerin kendi yaşantıları ile zenginleştirdikleri dini inançlarının İslamiyet’ten oldukça farklı özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, E. (2010). Şakkı Sadr. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 38, 309-310). İstanbul. Erişim: 22 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Alıcı, M. (2010). Hikmet Tanyu. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 39, 580-581). İstanbul. Erişim: 14 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Ateş, S. (2002). Kurbiyet. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 26, 432-433). Ankara. Erişim: 24 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Baktır, M. (2001). İstiska. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 23, 382-383). İstanbul. Erişim: 28 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Boks, A. (1994). Ebu Kubeys. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 10, 280-281). İstanbul. Erişim: 27 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Cahiz, E. O. (1967). *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. Ramazan Şeşen (Çev.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Cüveyni, A. (1998). *Tarih-i Cihangüşa*. Mürsel Öztürk (Haz.). Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Çelebi, İ. (2013). Ye'cüc ve Me'cüc. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 43, 373-375). İstanbul. Erişim: 19 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Dadan, A. (2017). *Eski Araplara Göre Türkler*. (s. 29-31). Kitap Dünyası Yayınları: İstanbul.
- Dadan, A. (2013). İslam Tarihi Kaynaklarında Türkler. Doktora tezi. Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, Konya.
- Dadan, A. (2006). Taberi Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi. Yüksek lisans tezi. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Demir, N. (2017). *Satuk Buğra Han Destanı*. (s. 22-45). Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Demirci, K. (1985). *Dinlerin Dejenereasyonu*. (s. 69-97). İnsan Yayınları: İstanbul.

Demirci, K. (1998). Hristiyanlık. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 17, 368-372). İstanbul.

Erişim: 08 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Ebu Dülef. (2023). *İran Seyahatnamesi*. Serdar Gündoğdu (çev.). Kronik Yayınları: İstanbul.

Erkoç, H. İ. (2018). “Türklerin İslamiyet’e Geçiş Sürecinde Ten’ri ve Allah Algıları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 58 (1), s. 301-326.

Feyizli, H. T. (2018). *Feyzü’l Furkan* (Tefsirli Kur’an-ı Kerim Meali), 13. Baskı, Server Yayınları: İstanbul.

Gazali, İ. (1973). *Kimya-yı Saadet* (2 Cilt). Faruk Meyan (çev.). Bedir Yayınları: İstanbul.

Gökbel, A. (2002). Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dini Yapı. *Türkler Ansiklopedisi* (C III, 177-190). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gökçimen, A. (2010). “Türkmen İrımları (halk inanışları) ve İşlevleri”. *Milli Folklor Dergisi*, 87 (11), s. 148-158.

Gömeç, S. (1998). “Şamanizm ve Eski Türk Dini”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, s. 38-50.

Gömeç, S. (2019). “Türklerde Töz, Fal ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler”. *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 11, s. 37-62. Erişim: (20/07/2024)

Güngör, H. (2010). Şamanizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 38, 325-328). İstanbul. Erişim: 02 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Güngör, H. (2012). *Türk Din Etnolojisi*. (s. 138-139). IQ Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.

Güngör, H. (2007). “Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Günay, Ü. ve Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. (s. 44). Ocak Yayınları: Ankara.

Gündüz, Şinasi. (2003). Maniheizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 27, 575-576). Ankara.

Erişim: 04/07/2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

- Günel, F. (1998). Hira. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 18, 121-122). İstanbul. Erişim: 11 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Gürkan, S. L. (2013). Yahudi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 43, 182-184). İstanbul. Erişim: 21 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Gürkan, S. L. (2013). Yahudilik. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 43, 226-232). İstanbul. Erişim: 30 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Harman, Ö. F. (1988). Ahdi Atik. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C1, 494-501). İstanbul. Erişim: 17 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Hizmetli, S. (2001). Karmatiler. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 24, 510). İstanbul. Erişim: 30 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- İnan, A. (2020). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. (s. 191-197). Altınordu Yayınları, Ankara.
- İsen, M. (2004). Mersiye. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 29, 218-219). Ankara. Erişim: 28 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Kafesoğlu, İ. (2002). Eski Türk Dini. *Türkler Ansiklopedisi* (4 Cilt). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1986). *Türk Milli Kültürü*. (s. 53). Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud. (2020). *Divanü Lugati't-Türk*. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Köprülü, F. (1925). “Cada Taşı”. *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 4 (1).
- Neşri, M. (1995). *Kitabı-ı Cihannüma Neşri Tarihi* (2 Cilt). Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen (Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Ozak, M. (1975). *İrşad* (3 Cilt). Salih Bilici Kitapevi Yayınları: İstanbul.
- Öz, M. (2004). Meşhed. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 29, 362-363). Ankara. Erişim: 24 Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Özarslan, M. (2003). “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”. *Hacettepe Türkbilg*

Dergisi, 5, s. 94-102. Erişim: 03 Temmuz 2024.

Özler, M. (2012). Tevhit. *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 41, 22-24). İstanbul. Erişim:

03 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Öztuna, Y. (1977). *Büyük Türkiye Tarihi* (C I, 17). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Öztürk, M. (2013). “İşlamiyet’ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”. *History Studies*, 5 (2), s. 328-334.

Öztürk, M. (2013). Zülkarneyn. *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 44, 564-567). İstanbul. Erişim:

28 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Pekolcay, N. (2004). Mevlid. *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 29, 485-486). Ankara. Erişim: 30

Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Roux, J.-P. (2008). *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan (çev.). Kabalcı Yayınları: İstanbul.

Şener, M. (1993). *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 7, 354-357). İstanbul. Erişim: 03 Temmuz

2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Şeşen, R. (2022). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (s. 70-73). Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

Şeşen, R. (1985). *İşlam Coğrafiyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. (s. 42-43). Türk

Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

Taberi. (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (Cilt 5). Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir (çev.). MEB Yayınları: İstanbul.

Tanyu, H. (1993). Cudi Dağı. *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 8, 79-80). İstanbul. Erişim: 26

Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Taşağıl, A. (2012). Türkistan. *TDV İşlam Ansiklopedisi* (C 41, 556-560). İstanbul. Erişim:

22 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. (s. 42-69). Simurg Yayınları: İstanbul.

Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşidüddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*. (s. 134).

Enderun Kitapevi: İstanbul.

Topaloğlu, B. (1988). Ahad. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 1, 483-484). İstanbul. Erişim: 18

Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Topaloğlu, B. (2007). Rab. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 34, 372-373). İstanbul. Erişim: 14

Haziran 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Turan, O. (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*. (s.23). Nakışlar Yayınevi: İstanbul.

Turan, O. (2002). Türkler ve İslamiyet. *Türkler Ansiklopedisi* (C IV, 290-296). İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 6, 352-360). İstanbul. Erişim:

3 Temmuz 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.

Türk, S. (2018). İslam Ordularının Maverâünnehir’de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî

İlerleyişi ve Dâîlerin Faaliyetleri. Yüksek Lisans Tezi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı.

Var, U. (2019). “Süryani Mihail Kroniğinde Eski Türk Dini ve Türklerin İslamiyet’e Geçiş Sebepleri”. *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), s. 70.

Yavuz, Y. (2018). Ruh. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 35, 187-192). Ankara. Erişim:

10 Haziran 2024, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr>.

Yavuz, Y. (1992). Elest Bezmi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 6, 106-108). İstanbul. Erişim:

11 Ekim 2024, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr>.

Yıldız, H. D. (2000). *İslamiyet ve Türkler*. (s. 30). Kamer Yayınları: İstanbul.

Yiğit, İ. (2004). Mevali. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 29, 424-426). Ankara. Erişim: 10

Haziran 2024, <https://www.islamansiklopedisi.org.tr>